Prijs van dit nummer 7,50 euro

DIT IS HET BEGIN – **de AS** 208

DIT IS HET BEGIN

DE AS 208

DIT IS HET BEGIN

Afscheidsnummer de AS

Boudewijn Chorus en Thom Holterman

Dit is het laatste nummer van de AS, *nummer 208. Hiermee nemen wij als redactie afscheid van onze AS-lezers, de abonnees en zij die losse nummers aanschaften. Tweehonderd en zeven nummers gingen eraan vooraf, sinds 1972, het jaar dat* de AS *door Hans Ramaer en Wim de Lobel werd opgericht. Wim overleed in 2013, Hans in 2015. Eerder al moesten we afscheid nemen van de redacteuren Anton Constandse (1985), Wim van Dooren (1993), Simon Radius (1995) en recentelijk van Marius de Geus (20 mei 2020).*

Dat de huidige, overgebleven redactie nu een punt achter de verschijning van *de AS* zet, is niet omdat het anarchisme politiek uitgespeeld is. In tegendeel. In principiële zin is het anarchistische gedachtegoed springlevend. Het laatste nummer heeft niet voor niets het opschrift 'Dit is het begin'. Nodig is echter nieuw elan, begeesterde jongeren die staan te popelen het anarchisme aan te spreken, zoals elke generatie dit opnieuw op eigen manier doet.

In dit laatste nummer laten wij zien hoe wij dit deden, hoe wij er in groeiden en hoe we het anarchisme evalueren, wat ons begeesterde, uit welke bronnen wij dronken. En nog los van de vraag of er sprake is van succes, waartoe heeft het ons en anderen gebracht? De bijdragen bevatten, bij de een meer en bij de ander minder, autobiografische gegevens. Dit maakt dat ze lopen van sterk autobiografisch tot beschouwend of tot het betuigen van liefde voor een bepaald onderwerp in samenhang met anarchisme.

Jongeren van nu hebben sinds de digitalisering van de wereld steeds minder op met tijdschriften dan voorheen en al helemaal niet met tijdschriften die een cultureel-politieke signatuur hebben, zoals *de AS*. Nog niet zo lang geleden hoorden we een bijdetijdse *influencer* op een congres over de opkomst van 'social media' tijdschriften over historische of actuele maatschappelijke vraagstukken onder de categorie 'getuigenis-lectuur' scharen, een term die zij ook nog met enig dedain uitsprak. Niet dat wij sindsdien meenden dat we *de AS* wel konden opdoeken, maar toch, een teken aan de wand.

Feit is in ieder geval dat wij er al sinds jaren niet in geslaagd zijn jongeren aan ons te binden, althans niet zodanig dat zij zich bereid toonden het stokje van het mede samenstellen en uitbrengen van het blad van ons over te nemen. Intussen dunde ons lezersbestand onvermijdelijk uit, vooral door ouderdom of overlijden, terwijl de nieuwe aanwas jaarlijks op een hand was te tellen.

Hartverwarmend, steeds opnieuw, was wel dat bijna alle abonnees ons jaarlijks extra financiële ondersteuning boden, waardoor we de exploitatie langer hebben kunnen volhouden. Dit ondanks inmiddels absurde verzendkosten, te wijten aan staatsmonopolist PostNL, een bedrijf dat stelselmatig tariefsverhogingen heeft afgedwongen na eerst de succesvolle afdeling pakketpost afgesplitst

te hebben en vervolgens jaar na jaar bij de regering te klagen over teruglopende briefpostinkomsten. De laatste klaaglitanie in die trant leverde rimpelloos parlementaire toestemming op voor een dermate gewiekste tarifering dat alle brievenbuspost boven 100 gram nog slechts kan worden bezorgd voor een bedrag vanaf thans 3 euro en 64 cent. Deze editie valt in die gewichtsklasse, zoals de meeste van de afgelopen jaren. Zeker, er bestaat zoiets als een speciaal periodiekentarief, ooit in het leven geroepen om kleine organisaties met ledenbladen niet te duperen toen het lage tarief voor drukwerk werd afgeschaft. Maar voor *de AS* en andere bladen die minder dan vier keer per jaar uitkomen geldt dat kortingstarief dan weer niet.

Bien, het is niet anders. We bieden u een afscheidseditie aan waar u ondanks het slechte nieuws over de opheffing vast ook van zult kunnen genieten.

Ga met de auteurs terug naar de tijd van hun jeugd (en wellicht ook die van u) om via fijne omwegen weer aan te komen in de tijd van nu waarin de verbazing troef is geworden en onze verbeelding onder voorgeschreven afstand zwaarder dan ooit op de proef wordt gesteld.

Als bijkomende troost vindt u naast dit laatste nummer ook nog een extra bijlage, verzorgd door redacteur Martin Smit: de bibliografisch beschreven publicaties in *de AS* sinds 2015.

ANARCHIST, MAAR NIET ONBEVLEKT ONTVANGEN

Rudolf de Jong

Ik ben anarchist. Mensen die het niet zijn en het vernemen zijn vaak verbaasd. Mensen die het wel zijn, zijn dikwijls stomverbaasd. Ik concludeer er maar uit dan ik een verbazingwekkende anarchist ben. Maar ach, dat geldt toch eigenlijk voor elke anarchist.

Waardoor word je anarchist? Voor mij was dat bijna een vanzelfsprekendheid, ook al was ik een braaf en gezeglijk jongetje en ben ik dat volgens mij ook altijd gebleven. Ik ben een telg uit een oud en eerbiedwaardig geslacht van vrijdenkers en anarchisten. Mijn grootvader De Jong, de oude Gradus, streed al voor deze nobele ideeën en hij werd nog geboren tijdens de regering van Zijne Majesteit Koning Willem II, de grootvader van de overgrootmoeder van onze huidige vorst. Mijn moeder was een rebelse vrouw. Van huis uit was zij Joods. Zij was al gauw het huis uit want zij liet zich door niemand iets zeggen. Zeker niet door een rabbijn en al helemaal niet als het ging om het eten van een broodje paling. Mijn pappie was een anarchist en ik werd er ook eentje. Ik zeg er wel direct bij dat ik de anarchistische soep nooit zo heet heb opgediend als mijn vader in zijn propagandaperiode voor de Tweede Wereldoorlog en dat er altijd andere krenten in mijn anarchistische pap hebben gezeten dan in de zijne. Behalve kind van je ouders ben je ook kind van je tijd. Die was voor mij de oorlog en de periode daarna.

Voor de oude anarchistische beweging was de grondslag, de verwachting van een socialistische revolutie (een bevrijding die het werk van de arbeiders zelve zou zijn), verdwenen. Ideeën staan echter los van de verwezenlijking ervan. Recht overeind staan de anarchistische vrijheidsidee die gekoppeld is aan solidariteit ('Ik ben niet vrij als alle anderen het niet ook zijn' – Bakoenin), de eis van gerechtigheid, van federalisme (Proudhon), van wederkerig dienstbetoon (Kropotkin).

POSITIEF ANARCHISME

Van groot belang was voor mij een boekje uit 1951, *Anarchismus und Gegenwart* van Peter Heinz. Ik schreef er ook eens over in *de AS*. Heinz maakte het idee los van de beweging en wees erop hoeveel anarchisme er te vinden is in de zich sinds de negentiende eeuw ontwikkelende samenleving, met name op het gebied van kunst en cultuur. De ondertitel van zijn boek luidde: *Versuch einer anarchistischen Deutung der modernen Welt*. Zijn uitgangspunt is dat door het anarchisme voor het eerst de macht als zodanig (en niet de macht van een bepaalde klasse of groep) ter discussie is gesteld. Hij onderscheidt negatief anarchisme, de strijd tegen alle vormen van macht, dat hij aan de historische beweging verbindt en positief anarchisme, de opbouw van sociale structuren vanuit de anarchistische ideeën. Zonder machtsverhoudingen. Overigens zie ik ze meer als naast elkaar staande dan tegenover elkaar.

Begin jaren vijftig werd anarchisme gezien als voltooid verleden tijd. Alles wat de 'linkse' klok sloeg – communisme en democratisch socialisme – was op staat en macht gericht. Via de staat zou het kapitalisme bestreden worden en zouden socialistische idealen bereikt moeten worden. Het omgekeerde gebeurde. De staat versterkte het kapitalisme dat nu in dienst staat van het internationale neoliberalisme. De erfgenamen van de sociaaldemocratie en het communisme accepteren in feite dit neoliberalisme dat ik zou willen kenschetsen als antiliberaal, asociaal, ondemocratisch, bedreigend voor de mensenrechten en catastrofaal voor klimaat en planeet.
Hoewel bijna nergens als volksbeweging – Rojova van de Koerden in Syrië was een uitzondering maar is inmiddels nagenoeg vernietigd op dezelfde manier als de Spaanse Revolutie van 1936 – leeft het anarchisme meer dan ooit. In groepen, publicaties én in allerlei concrete bevrijdende initiatieven, ontwikkelingen en bewegingen in de samenleving zelf, die in de geest zijn van Heinz' positieve anarchisme.

ROL VAN DE AS

De AS heeft hieraan een, heel bescheiden, bijdrage geleverd. Ten eerste: het redactiecollectief was een affiniteitsgroep waarin ieder lid een persoonlijke inbreng had. Die van oprichters Hans Ramaer (redactioneel) en Wim de Lobel (administratief) was daarbij memorabel. Ten tweede: de schrijvers probeerden allerlei maatschappelijke thema's vanuit een anarchistische visie te benaderen, met de eigen achtergrond en ervaring als leidraad. Ten derde: nummers over anarchisten uit het verleden bevestigden de continuïteit van het anarchisme. Ten vierde: het bestaan, gedurende bijna vijftig jaar, van het tijdschrift zelf. Anders dan in partijen spelen organisaties in het anarchisme een betrekkelijke rol in het geheel van de beweging. Tijdschriften en kranten waren en zijn daarom belangrijk.
Een aspect waarvan ik achteraf zeg dat het misschien te weinig aanwezig was, was het negatieve anarchisme. In het bijzonder het ontmaskeren van de autoritaire tendensen en het streven naar macht binnen het progressieve kamp (waarvan overigens ook het anarchistische kamp niet altijd vrij is). Ik geef daarom hier een kenmerk van het anarchisme dat de lezer, ook de anarchistische, waarschijnlijk opmerkelijk zal vinden: Het anarchisme is niet onbevlekt ontvangen. Het is wel vrij van de erfzonde der progressieven. Die een gevolg is van de vloek die op de verlichting rust, vooral de Franse Verlichting.
Deze stelling wordt al duidelijker als ik zeg wat die vloek is. Het is het denkbeeld van de 'verlichte despoot'. Deze – men dacht aan de vorst – zou als drager van de verlichting de wereld verbeteren, mensen en samenleving van boven af vooruitgang en verlichting opleggend. De vorst werd later de partij als drager van die vooruitgang en weer later de partijleider (Lenin, Mao, Castro), zodra de partij een machtsmonopolie had verworven. Het anarchisme is vrij van deze erfzonde. Maar het is niet onbevlekt ontvangen. (Volgens de leer van de R.K. Kerk kan dit niet, onbevlekt ontvangen betekent daar dat men juist wel vrij is van de erfzonde – maar het anarchisme is niet kerks.) Hier bedoel ik er mee dat het anarchisme nooit afgerond zal zijn, maar steeds een zoeken en tasten zal behouden. Hopelijk wel op een steeds hoger niveau. In die geest heeft *de AS* bijna een halve eeuw bestaan.

HET ANARCHISME ALS BLIJVENDE INSPIRATIEBRON

Arie Hazekamp

Het is verbazingwekkend hoe snel sommige mensen die in het publieke debat een rol hebben gespeeld, worden vergeten. Dit geldt zeker voor Anton Constandse (1899-1985), die vanaf het begin van dit tijdschrift tot 1984 deel uit heeft gemaakt van de redactie. In brede progressieve kring genoot hij vanaf de jaren zestig bekendheid als commentator op het gebied van de internationale politieke verhoudingen. Met het drastisch wijzigen van deze verhoudingen nam echter zijn relevantie af en verdween Constandse met de Koude Oorlog in de vergetelheid. De opvattingen omtrent het anarchisme die hij in dit blad en daarbuiten verkondigde, zijn naar mijn idee een stuk relevanter gebleven.

Het was een dun boekje van Anton Constandse over het anarchisme, uitgegeven door de Stichting Burgerschapskunde, dat in 1981 mijn eerste introductie over deze stroming in het socialisme bevatte. Nadat ik in de zomer van dat jaar naar Nijmegen trok om politicologie te studeren, trof ik medestudenten, die eveneens belangstelling hadden voor dit gedachtegoed. Via een van hen leerde ik zowel Constandse als *de AS* kennen. In het genoemde boekje over het anarchisme dat verscheen in de serie 'politiek veelstromenland', stelde Constandse al dat het anarchisme in de periode na de Tweede Wereldoorlog slechts reformistisch van karakter kon zijn. De geschiedenis van het anarchisme is er een van nederlagen, zo doceerde hij. Het anarchisme zoals zich dat in de arbeidersbeweging had gemanifesteerd, was verslagen. Letterlijk door toedoen van de fascisten maar daarvoor ook al in figuurlijke zin door de aantrekkingskracht van het communisme. Vele anarchistisch gezinde arbeiders stapten over naar de communistische partijen.
De sociale revolutie waar de anarchisten lange tijd naar streefden was na de nederlaag tijdens de Spaanse Burgeroorlog niet langer een realistisch scenario. Persoonlijk was hij voor de Tweede Wereldoorlog al tot deze slotsom gekomen, op grond waarvan hij de beweging, waarin hij als propagandist een grote rol speelde, in 1938 verliet.
Terecht meende Constandse in zijn bundel *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid* (waarin ook een deel van zijn bijdragen in *de AS* zijn opgenomen) dat het in een sociale revolutie niet zou moeten gaan om een omwenteling van de macht, maar om het afwentelen van machtsverhoudingen. In de sociale verhoudingen van moderne superstaten is het ondenkbaar geworden dat een politieke revolutie meer vermag dan het uiterlijk van het bestaande machtssysteem te veranderen.
Het ideaal van het anarchisme is prachtig, maar Constandse betwijfelde sterk of het door een revolutie verwezenlijkt kon worden. De problematische kwesties rond macht en geweld werken steeds het recht van de sterkste in de hand. Elk gewelddadig middel neigt er toe het centralisme en het gezag te versterken. Hoe in zo'n situatie tot afwen-

teling van macht te komen (in de wetenschap dat macht corrumpeert), is een moeilijke zo niet onmogelijke opgave.

VRIJ IN EEN STAATLOOS SOCIALISME

Het anarchisme als sociale beweging is niet meer aan de orde geweest, zo constateerde Constandse terecht. Wat rest, is het ideaal van vrije mensen in een vrije samenleving in het kader van een staatloos socialisme. Slechts een reformistisch gebruik van de theorie is nog mogelijk. Anarchistische basisgedachten zijn echter zozeer geworteld in culturele idealen dat ze niet uit de hoofden en harten van mensen te krijgen zijn, meende Constandse. Zo kan het anarchisme volgens hem als inspiratiebron werkzaam blijven in vele andere bewegingen zonder zelf nog werkzaam te zijn als een autonome politieke kracht.

Een van deze basisgedachten die geworteld is in de aard van de mensheid, is die van 'wederzijdse hulp'. Het was Peter Kropotkin die dit principe beschreef als een krachtige factor in de menselijke evolutie.

Het is de verdienste van Rutger Bregman dat hij op basis van dit uitgangspunt zijn in 2019 geschreven bestseller *De meeste mensen deugen* baseerde. Wat dit in brede progressieve kring zo gewaardeerde boek aantrekkelijk maakt, is zijn boodschap van gerechtvaardigde hoop op een betere toekomst. Deze hoop komt in deze eenentwintigste eeuw precies op tijd. Het is de afgelopen twintig jaar in veel opzichten een treurig schouwspel geweest. Niets en niemand ontziende terreur van fundamentalistische moslims als reactie op het arrogante en leugenachtig optreden van westerse staten (op 'zoek' naar de niet bestaande 'weapons of mass destruction') met de VS voorop, heeft wereldwijd een sterk polariserende uitwerking gehad. Het leidde in de westerse samenlevingen in brede kring mede tot afkeer van moslims en ondergroef het draagvlak voor de opname van de groeiende stroom vluchtelingen, wanhopig op zoek naar welvaart en een beter leven.

Voorts is er de machteloosheid van de internationale politiek om besluitvaardig op te treden om de onafwendbare klimaatcrisis het hoofd te bieden. En er is sprake van een gebrek aan politieke moed om de groeiende maatschappelijke ongelijkheid aan te pakken oftewel de balans te herstellen tussen de vrije markt en de collectieve voorzieningen in de westerse wereld. Het leidde tot de groei van autoritair leiderschap en een ongekend rechts populisme. In ons land staan de rechts-radicalen inmiddels op dertig zetels voor de volgende parlementsverkiezing, een aantal dat zelfs in de crisisjaren van de jaren dertig in de vorige eeuw nimmer aan de orde is geweest.

OF IN EEN LIBERTAIRE STAAT?

Binnen het huidige tijdsgewricht rest slechts een grondige hervorming van de burgerlijke democratie. Eentje waarin sociale rechtvaardigheid de boventoon voert, andere economische impulsen de boventoon voeren, en lusten en lasten eerlijker zijn verdeeld. Meer individuele vrijheden moeten gepaard met een sterke sociale verantwoordelijkheid om niet een 'sterke' maar een libertaire staat mogelijk te maken. (Corona maakt dit spanningsveld heel duidelijk!). Maatschappelijk verantwoord ondernemen wordt de norm, duurzaamheid vanzelfsprekend.

Het anarchisme is in zo'n wereldbeeld het uiteindelijke ideaal dat de mensheid behoort te benaderen als het hoogst haalbare om het geluk van allen zo goed mogelijk te kunnen realiseren. Dit vanuit het besef dat elke gemeenschap bestaat uit minderheden die elk voor zich aanspraak maken op eigen levensvormen en denkwijzen. Het gemeenschappelijke belang leidt tot het besef deel uit te maken van één maatschappij. Deze zienswijze van Constandse staat voor een mooi hoopgevend ideaal.

Zelforganisatie als ordenend principe zou een belangrijk maatschappelijk principe kunnen worden, zoals in de vorige editie van *de AS* is betoogd. Het levert betrokkenen meer keuzevrijheid, betrokkenheid en voldoening op. Het resulteert in andere onderlinge verhoudingen, minder hiërarchisch, waarbij vrijheid en verantwoordelijkheid hand in hand gaan. Het sluit aan bij de mondige, goedopgeleide en zelfbewuste burgers van deze eeuw.

ZELF HANDELEN

Daarbij is het van belang dat er andere concepten van leiderschap ontwikkeld en gepraktiseerd worden. Dienend leiderschap is gericht op het verruimen van keuzemogelijkheden (positieve macht) in plaats van het inperken van keuzevrijheid (negatieve macht). Dergelijke concepten zijn in feite concretiseringen van het afwentelen van machtsverhoudingen, waarover Constandse sprak.

Zelforganisatie is in die zin te beschouwen als een moderne en actuele variant van het belangrijke anarchistische principe van directe actie, waarin betrokkenen zelf handelend optreden zonder bemiddeling van derden.

In het verleden werden vaak bepaalde groepen aangewezen die de stoot tot maatschappelijke verandering konden geven, zoals de 'arbeiders' of de 'jongeren'. Zeker hebben beide groepen in de westerse emancipatiestrijd van de mensheid een belangrijke rol vervuld. De arbeidersbeweging voerde voor de Tweede Wereldoorlog haar strijd voor mensenrechten en de jongerencultuur vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw stelde de traditionele, autoritaire gezagsverhoudingen ter discussie. In de arbeidersbeweging speelde het anarchisme als sociale beweging een rol van betekenis, en ook bij de rebelse jongeren speelde het anarchisme een zekere bevrijdende rol.

De jaren negentig brachten behalve de val van het communisme en het neoliberalisme geen opleving van het anarchisme. De Tijdelijke Autonome Zone (TAZ) van de Amerikaanse geestverwant Hakim Bey was het hoogst haalbare. Hij stelde treffend dat het anarchisme of anarchisten zich af en toe in tijd en ruimte zou(den) kunnen manifesteren. De invloed van het anarchisme op zekere groepen in de huidige tijd ontbreekt vrijwel geheel. Wat zich als beweging manifesteert, richt zich als vanouds op de arbeidersbeweging, maar haar invloed is in de westerse wereld marginaal.

Kwalijker is de stroming van het 'insurrectionalisme', geïnspireerd door de straatgevechten van Griekse anarchisten. Zij menen met dergelijk geweld opstanden te kunnen ontketenen. Elke rel is welkom, al betekent het slechts een tijdelijke uiting van wanhoop en frustratie. Dergelijke manifestaties van malcontenten voeden slechts de traditionele afkeer van het anarchisme en stimuleren intern een op wantrouwen gebaseerd sektarisme.

Een ander belangrijk anarchistisch principe is juist dat doel en middelen met el-

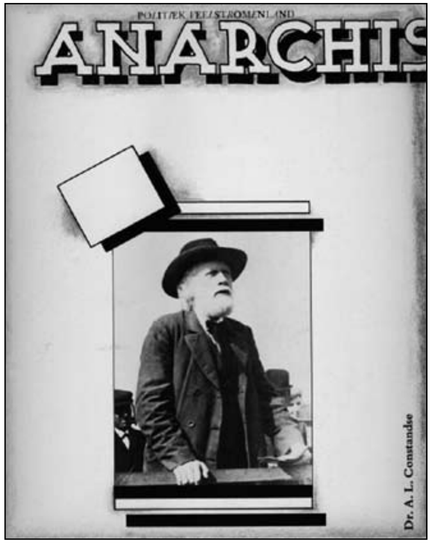
kaar in overeenstemming moeten zijn. Zo wordt sociale actie authentiek, overtuigend en waarachtig. Op deze wijze kan een krachtig moreel appel op mensen worden gedaan, zoals in de traditie van geweldloze directe actie steeds is geschied. Onze eigen Bart de Ligt stond het voor, anderen als Gandhi en Martin Luther King pasten het op indrukwekkende wijze toe.
Het zijn de 'mensen van goede wil' die zich laten inspireren door dergelijke historische voorbeelden. Ze kunnen afkomstig zijn uit elke maatschappelijke geleding en behoren niet tot een bepaalde sociale groep. Zij vormen allerlei coalities op verschillende niveaus van de samenleving en vormen zo de motor achter maatschappelijke verandering. In deze tijd is idealisme gedemocratiseerd en niet voorbehouden aan een duidelijk aanwijsbare groep.

INSPIRATIEBRON

Het anarchisme zal zodoende een rijke inspiratiebron blijven voor mensen die een andere maatschappelijke ordening wenselijk vinden. Zij kunnen er bewust uit putten maar dit hoeft niet, omdat zoals Constandse al zei, bepaalde idealen in de mensheid verankerd lijken te zijn. Van groter belang is dat deze idealen in de hoofdstroom van de samenleving doordringen en worden vertaald in een agenda voor maatschappelijke herordening. En het liefst een beetje snel!

BRONNEN

Dr. A.L. Constandse, *Anarchisme* (deel 3 uit de serie Politiek Veelstromenland), z.p. 1977.
Anton Constandse, *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid,* Amsterdam 1979.

ANARCHISTICA, TWEEDEHANDS EN FONKELNIEUW

De opkomst van Kelderuitgeverij

Jaap van der Laan

Zestien was ik in dat kleine Veluwse, erg christelijke dorp, en ik had frequent conflicten met mijn moeder over haarlengte en kerkbezoek. Niet zo gek dat Provo, waar mijn eerste, uit Amsterdam verhuisde, vriendinnetje over vertelde, me aansprak. Achteraf bezien liggen daar, in mijn puberale verzet, misschien wel de wortels van mijn libertaire ideeën. Op de love-in Hai in de RAI in augustus 1967 jatten we van de stand van De Vrije Socialist *een nummer van dat blad. Achteraf hoef ik me daar niet erg schuldig over te voelen want van 1976 tot en met 1982 heb ik dat goedgemaakt als lid van de redactie van* De Vrije Socialist*.*

Toen ik ging studeren vond ik een anarchistische studiegroep. Later werd dat meer een groepje vrienden dat zich met propaganda bezighield, avonden organiseerde en affiches ging uitgeven. Voor ons allereerste affiche, *De piramide van de tirannie*, was enorm veel belangstelling. Ik kwam het pas nog tegen bij het doorbladeren van *De Vrije Socialist*, achterop het januarinummer van 1976. Met dat affiche begon mijn passie voor uitgeven. Affiches waren in die tijd erg in trek, in iedere wat grotere plaats was wel een linkse of alternatieve boekhandel, zodat er ook een afzetkanaal bestond. Zo ontstond het contact met Bas Moreel, die vanuit Wageningen boekverspreiding van het radicale en linkse boek deed. Met een enorme gedrevenheid en een tas vol brochures en boeken was hij op pad, naar boekwinkels en bijeenkomsten. Een gedrevenheid die niet geheel parallel liep met zijn administratie geloof ik. Het was een bijzondere ervaring dat er vanuit het hele land bestellingen binnenkwamen in onze postbus 411 in Utrecht. Dat gaf ook energie meer affiches te maken. Met de ruime marge op de affiches was er in 1977 ook geld om een eerste boek te laten drukken. Een reprint van *Vertellingen voor het Volk* van F. Domela Nieuwenhuis, die geïllustreerd werd door Jan Vlasveld. Hij maakte wel meer politieke tekeningen. Jan werd later directeur van de kunstacademie Minerva in Groningen. We lieten drukken bij Henk Bartelds in Eexterveenschekanaal, die ook het blad van de Noordelijke Federatie van Vrije Socialisten *Recht voor Allen* produceerde. Henk drukte een oplaag van duizend exemplaren *Vertellingen*. Van ons werd verwacht dat we dan een weekend kwamen om handmatig de omslagen om de boeken te lijmen. Twee dagen lijmen en ondertussen discussies en gesprekken met Henk. Hij kon zich opwinden over de plannen het kanaal voor zijn huis, een voormalige boerderij, te dempen. Dat kanaal was in de tijd van de veenkoloniën met de hand, met schop en kruiwagen uitgegraven. 'Ze' hadden geen enkel historisch besef en geen idee over of ontzag voor het zware werk van de

veenarbeiders. Daarnaast gesprekken over milieu en over de windmolen die hij aan het bouwen was. Beide heel nieuwe onderwerpen voor me. Niet lang nieuw overigens want datzelfde jaar kwam een groepje filosofiestudenten bij ons die met Wim van Dooren, in leven hoogleraar filosofie, (zie *de AS* 108 'Wim van Dooren, filosoof, humanist, anarchist') Murray Bookchin bestudeerde en een aantal van zijn artikelen vertaalde. Dat verscheen als *Ecologie en Anarchisme*. Zo waren we een van de eersten met Bookchin in Nederland. Andere uitgaven waren bijvoorbeeld de brochure *Wat is een anarchist* van Nicolas Walter en Alexander Berkmans *ABC van het anarchisme* in een nieuwe vertaling van Ruud Uittenhout. Ruud, een, voor ons, buitengewoon aimabele man met een enorme kennis van het anarchisme en een grote bibliotheek en altijd een sigaar, ging helaas een paar jaar later aan de alcohol ten onder.

AQ – SPREEUW – ANTIQUARIAAT

In die jaren verkochten onze boeken als warme broodjes, vooral dankzij Bas Moreel, en later toen hij zijn verspreiding overdeed aan het Leeuwardense Harpo, dankzij hen. We gaven de uitgeverij AQ (anarchistisch kollektief utrecht) de nieuwe naam Spreeuw. Onder die naam verscheen *Rizoom* van Deleuze en Guattari. Ook dat vloog over de toonbank, al had ik wel wat twijfels over de leesbaarheid. Het ging mis toen we *De Brandstichter, het leven van Marinus van der Lubbe* van Horst Karasek uitbrachten. Dat verkocht nauwelijks. Al eerder hadden we Arrabals toneelstukken *Picknick op het slagveld en Guernica* uitgebracht met een prachtige zeefdrukomslag maar in een te hoge oplage. Dat bezegelde het lot van de uitgeverij. Van beide boeken hielden we dozen vol over en geld voor nieuwe uitgaven was er niet meer. Wat ook meespeelde was dat de belangstelling voor het politieke boek in die jaren sterk afnam. Veel linkse boekhandels sloten hun deuren of veranderden van signatuur; zoals De oude Mol in Nijmegen en in Maastricht De Tribune, die algemene boekhandels werden. De actiewereld werd kleiner en de kraakbeweging werd steeds meer beknot.

De liefde voor boeken en anarchistische ideeën bleef echter en dat leidde in 1995 tot Nog Pas Gisteren, een libertair antiquariaat. Samen met Martin Smit verkocht ik tweedehands anarchistica en verwante boeken en brochures, die we op diverse plekken, Emmaus, Koninginnedag, rommelmarkten en bij bevriende antiquaren inkochten. We stonden op boekenmarkten en beurzen in Nederland en België. Veel gevraagde anarchistische antiquarische boeken waren echter nauwelijks te vinden. Dat in tegenstelling tot allerlei marxistische rotzooi die iedereen destijds zijn boekenkast uitgooide en die je aan de straatstenen niet kwijt kon.

Zo ontstond in 1999 het idee opnieuw te starten met een uitgeverij voor herdrukken van anarchistische teksten. Dat werd Kelderuitgeverij. Met als motto 'Wij graven teksten op uit het verleden, uit de kelders van de geschiedenis'. Inmiddels was *printing on demand* redelijk goedkoop geworden en kon je boeken ook in heel kleine oplages laten drukken. Spreeuw was ten onder gegaan omdat destijds bij het drukken oplages van vijfhonderd tot duizend nodig waren. De kosten van de drukplaten waren zo hoog dat bij kleine oplages de prijs per boek enorm opliep. Dat kon nu anders. De boekdrukker Lothar Micklei en anderen van Atelier Grotesque, in Amsterdam, suggereerden een vorm voor de herdrukken. Lothar maakte een grafisch ontwerp voor een omslag en zette dat met de hand in loden letters. Vervolgens werd het met zijn pers gedrukt op geel karton. Als het boek dan klaar was kon je op de omslag de indruk, de preeg, van het loden zetsel voelen. De tekst van het te herdrukken boek werd gescand en met OCR omgezet in Word. Daarna kon het opgemaakt voor de drukker. Die lijmde er dan het omslag omheen. We gingen ervan uit dat we wat betreft vormgeving van het omslag toch niet op konden tegen een commerciële uitgeverij en kozen daarom voor een eenvoudig en krachtig grafisch ontwerp dat als een mokerslag moest overkomen. In principe verschijnen alle reprints nog steeds in deze vorm. Na het overlijden van Lothar in 2011 vond ik een nieuwe boekdrukker in Berlijn.

Als eerste kwam in 1999 het *Roodboek*, de verdediging van Marinus van der Lubbe, uit in een oplage van tachtig ex. Inmiddels is het Roodboek drie keer herdrukt. In totaal zijn tot nu, in 2020, 55 titels verschenen. Omdat de investering per boek niet zo groot is en omdat de winst van het nog steeds bestaande antiquariaat naar de uitgeverij vloeit, hoeft er nauwelijks geld bij. Het kan natuurlijk niet uit als een boek weinig verkoopt, zoals bijvoorbeeld Gustav Landauers *Oproep tot socialisme*. Daarvan is de eerste druk van 65 ex uit 2014 nog niet uitverkocht. Daartegenover staat dan dat Kropotkins *Verovering van het Brood* en *Wederzijdse Hulp* inmiddels aan hun vierde druk toe zijn en er nog steeds vraag naar is. Bij latere drukken zijn de opmaakkosten inmiddels betaald, en blijft er dus meer over voor volgende uitgaven. Maar het is belangrijk dat basisteksten beschikbaar blijven en daarom worden geen titels verramsjt.

VAN IDEE TOT UITGAVE

Het fascinerende aan uitgeven is dat je uiteindelijk een boek in handen houdt van wat eerst alleen een idee was. Maar belangrijker is nog de samenwerking met anderen om dat boek ook te maken. Ieder boek is een project met een aantal mensen. Het begint met een niet meer verkrijgbare basistekst of iemand komt met een vertaling of een suggestie. Als de tekst belangrijk genoeg lijkt, zoek ik een mederedacteur, iemand die helpt bij redactie en correctie, iemand die een inleiding wil schrijven. Zo werkte ik samen met Martin Smit van uitgeverij De Vooruitgang en Dick Gevers van uitgeverij Iris bij de uitgave van de *Brieven van Sacco en Vanzetti* en met Martin bij *Anarchisme van de daad* van Anton Constandse. Met Marius de Geus bij de heruitgaven van Kropotkin en met Marius en Roger Jacobs bij de voor Nederland nieuwe titels van Murray Bookchin *Sociale ecologie en politiek* en *Paden naar een groene toekomst*. De afgelopen jaren kwam Johny Lenaerts met een aantal vertalingen; een fascinerend deel van de memoires van Rudolf Rocker over zijn Londense periode (*Onder Joodse arbeiders*) en een biografie van Milly Witkop, de levenspartner van Rocker (*Open de poorten van de vrijheid*).

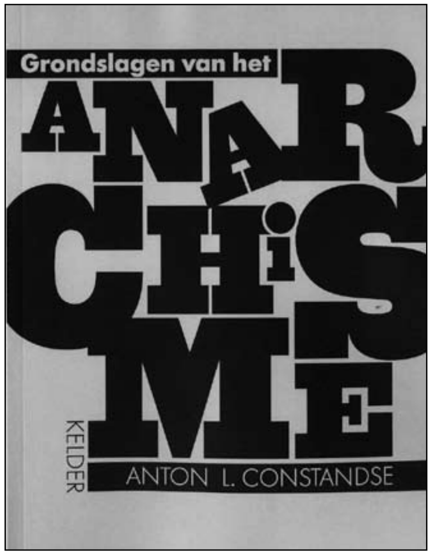
Twee jaar geleden vertaalde Johny een aantal essays van de Franse filosofe Simone Weil. Dat laatste boek, *Onderdrukking en Vrijheid*, werd paginagroot besproken in de *NRC*. Dat leverde een groot aantal bestellingen op zodat ik als een haas moest laten bijdrukken en veel moest verzenden.

Er zijn een paar langer lopende series. Allereerst de verzamelde artikelen van

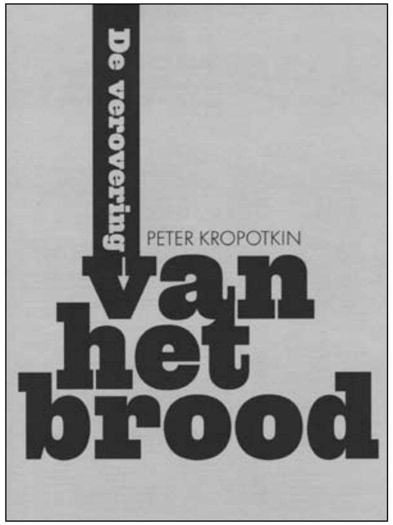
de anarchistische historicus Jacques Giele (1942-2012). Artikelen die in diverse bladen en kranten verschenen zijn. Marten Buschman redigeert deze serie, waarvan inmiddels zes delen verschenen zijn. Het zevende deel verschijnt begin 2021. Marten zoekt in overleg de artikelen bij elkaar en schrijft een inleiding of vraagt iemand daarvoor. Jacques Giele is belangrijk omdat hij de eerste historicus was die vooral aandacht had voor de mensen die de negentiendeeeuwse socialistische beweging vormden in een tijd dat geschiedschrijving alleen nog over organisaties ging. Hij raadpleegde daarvoor allerlei bijzondere en tot dan ongebruikte bronnen en archieven. En hij schreef ook nog eens uiterst leesbaar.
Vervolgens de reprints van anarchistische jongerenbladen: uit de jaren zestig *PROVO en PROVOCATIES 1965-1967* en uit de jaren twintig de bladen *ALARM, Anarchistisch maandblad 1922-1926*, *OPSTAND, Revolutionnair maandblad 1926, 1927, 1928* en *DE MOKER en DE POOK 1923-1928*. Het is de bedoeling dat nog reprints verschijnen van *De BRANDING* en *De KREET der JONGEREN*.
Over de geschiedenis van het Nederlands anarchisme verschenen de biografieën, *Van Christen tot Anarchist* van F. Domela Nieuwenhuis, *Herinneringen van een Rotterdams Revolutionair* van Piet Honig en *Fragmenten uit mijn leven* van Albert de Jong. Dennis de Lange schreef een studie *Tolstojanen in Nederland*, waarvan ook een Duitse uitgave verschenen is.
Het was de bedoeling nog een aantal bundels met brochures van Kropotkin uit te geven naast de al verschenen bundel *Over wetten en gevangenissen*. Maar door het overlijden van Marius de Geus in mei van dit jaar ligt deze serie vooralsnog stil.
Er zijn ook een aantal meer literaire en filosofische teksten verschenen. De door de surrealisten herontdekte Comte de Lautréamont is de auteur van *De Zangen van Maldoror* en *Hondse gedichten*. Van onze eigen surrealistische dichter Jan Bervoets verschenen inmiddels drie fraaie dichtbundeltjes met illustraties van Rik Lina. De slavist Tom Eekman vertaalde van de dissidente Rus Jevgeni Zamjatin *In de provincie en andere verhalen*. Dit boek werd met vijf sterren besproken in de *NRC*, wat tot een groot aantal bestellingen leidde.

DE WEG NAAR DE LEZER

Dan de verkoop. Het is niet eenvoudig in de algemene boekhandel binnen te komen voor een uitgeverij met een anarchistische signatuur. De gewone boekhandel bestelt zijn boeken via het Centraal Boekhuis, waar Kelderuitgeverij vanwege de hoge kosten niet bij aangesloten is. Alleen als er een bespreking in een landelijk dagblad staat volgen er bestellingen, zoals bij Simone Weil *Onderdrukking en Vrijheid* en Zamjatin *In de provincie en andere verhalen*.
Er zijn maar enkele boekhandels die regelmatig boeken bestellen, zoals het onvolprezen Amsterdamse Fort van Sjakoo en in Groningen boekhandel Rosa. (Koop je boeken vooral bij hen!) In België zijn dat De Groene Waterman in Antwerpen en De Witte Zee in Oostende. Daar is meer belangstelling voor het politieke boek dan in Nederland en dat is vooral te merken als Kelderuitgeverij een stand heeft op de jaarlijkse libertaire boekenbeurs in Gent.
Gelukkig zijn er de laatste jaren weer meer boekenbeurzen, in Amsterdam, in Tilburg, of tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha e.d. De uitgeverij moet het wat betreft verkoop vooral van dit soort evenementen hebben al trekt sinds corona de verkoop via onze site gelukkig aan. De gesprekken met bezoekers op de beurzen zijn vaak erg inspirerend en dat mis je bij internetverkoop. Het is de bedoeling dat de uitgeverij en het antiquariaat zichzelf bedruipen, dat lukt ook vrijwel steeds. Maar hopelijk komen er snel weer een paar beurzen post corona want anders moeten nieuwe uitgaven op de plank blijven liggen.
Deze geschiedenis van Kelderuitgeverij roept wel wat nostalgische gevoelens bij me op. Wat is er allemaal niet verdwenen aan bladen de laatste jaren, *De Vrije Socialist*, *Recht voor Allen*, *BLUF!*, *De Grachtenkrant* en andere kraakbladjes. En nu dan ook *de AS*.
Buiten de Orde is nu nog het enige Nederlandse anarchistische blad. Ook zijn veel oudere activisten weggevallen, ik noemde er hier een aantal. Maar het is ook zo dat steeds weer nieuwe jongeren politiek geïnteresseerd raken maar dan hun informatie op een andere manier opdoen. Uit de blijvende vraag naar de uitgaven van Kelderuitgeverij kun je gelukkig de troostende conclusie trekken dat er nog steeds anarchistica nodig zijn om mensen te informeren.

MIJN ANARCHISME VROEGER EN NU

In stappen van tien

Rymke Wiersma

1954

Ik ben als anarchist geboren, helaas was ik mij daarvan nog niet bewust.

1964

Weinig kans dat ik als tienjarige het woord anarchisme kende, ik kan het me in elk geval niet herinneren, het begrip speelde geen rol in mijn kindertijd, behalve dat ik niet van strenge volwassenen hield (wie wel?), dat ik graag mijn eigen projecten verzon, hoe vrijer hoe blijer, ik verveelde me nooit, met spelletjes wilde ik beslist nooit de baas zijn, evenmin wilde ik dat anderen de lakens uitdeelden.
Dieren speelden een grote rol in mijn leven. Ze waren mijn vrienden en net als mensen moest je ze niet doodmaken. Ook muggen niet!
Van oorlogen begreep ik niets, behalve dat die voorkomen moesten worden, ik pleitte er vurig voor dat mijn broers dienst zouden weigeren en vond het jammer dat ik geen jongen was, dan had ik iets kunnen doen met mijn pacifisme.
Bij ons thuis werd waarderend gesproken over Martin Luther King, dat sprak me aan. Op school werd een Molukse jongen die Boetje heette 'Paul' genoemd omdat Boetje 'geen naam' was, daar maakte ik me kwaad over. Ik voelde me solidair met donkere mensen.
Wij hadden het goed in vergelijking met veel andere mensen, dat besef drong al op jonge leeftijd tot me door. Ik schaamde me voor de grote auto van mijn vader en toen we verhuisden was ik teleurgesteld dat we niet in een kleiner huis gingen wonen. Toch zou het nog jaren duren voor het begrip 'klassenstrijd' me iets zei. Voorlopig keek ik liever door mijn microscoop om te ontdekken hoe de wereld er 'van heel dichtbij' uitzag.

1974

Tussen mijn vijftiende en mijn twintigste ben ik van dierenmeisje via milieu- en natuurfreak gaandeweg echt links geworden. Anarchisme zag ik niet als een serieuze stroming waar serieuze theorie over te bestuderen viel. De term drukte vooral iets uit over spontane en ludieke actie, zij het met wat nare uitschieters zoals de bommengooiers, maar ook de Provo's werden 'anarchistisch' genoemd, en die vond ik leuk.
Door slechte ervaringen en gestimuleerd door het lezen van Illich en andere critici van het schoolsysteem wilde ik nooit meer naar school, ik brak mijn studie af, maar na een aantal jaren vrijwilligerswerk en uitzendbaantjes begon ik halverwege mijn twintigste met veel plezier aan de Horst in Driebergen, de in die tijd beruchtste sociale academie, waar iedereen mee kon beslissen over alles.
Docenten konden we zelf kiezen, ze waren links tot zeer links, marxisten veelal. Het woord klassenstrijd speelde inmiddels een grote rol in de boeken en artikelen die ik las, en de discussies die ik voerde.

Ik deed dapper mee, maar miste wel iets. Ik liep stage bij een kritische toneelgroep. Zelf had ik er veel aan gehad op de middelbare school, toen Proloog daar een toneelstuk opvoerde met na afloop discussie, de combinatie toneel en politiek raakte duidelijk een snaar. Vormingscultuur met Brecht als grote voorbeeld, hiervan leefde ik op, het 'saaie' economische verhaal kon ook via de cultuur gebracht worden.
Op de Horst werd het anarchisme afgedaan als iets achterhaalds, alsof het al door Marx afdoende en voorgoed ontzenuwd was, en als iemand zich vrijblijvend opstelde of zich niet aan een afspraak hield of vaak te laat kwam werd diegene 'anarchistisch' genoemd, geen aanbeveling. Een veertienjarig buurmeisje probeerde me te overtuigen. Ze bracht *De Vrije* voor me mee, haar broer had een abonnement. We hadden er hele discussies over. Ik vond het maar niets, bij voorbaat, ik zag vooral het puberale, gesymboliseerd door de bekende poppetjes met zwarte hoed en anarchistenteken. 'Anarchia, si, si!'
'No, no!'

1984

Ik werd geen anarchist door *De Vrije* te lezen, ook niet door boeken te lezen van Domela Nieuwenhuis, Kropotkin of Bakoenin. Dat ben ik allemaal pas gaan doen rond mijn dertigste, toen ik me al lang en breed anarchist noemde. Mijn ogen waren in 1979 opengegaan, op een anarchafeministisch weekend op het bekende terrein in Appelscha waar ik viel voor de speelsheid en het plezier die samen bleken te kunnen gaan met radicaliteit en serieuze pogingen de wereld te veranderen.
Zo kwam ik via het feminisme terecht in allerlei min of meer anarchafeministische groepen. (Zie *de AS* 199 Anarca!)
Anarchisme was nu het ideaal waarbij ik me helemaal thuisvoelde, maar dan wel, die eerste jaren, binnen de vrouwenbeweging. Het vrouwenhuis, het vrouwencafé, onze eigen vrouwendrukkerij, een eethuis, een woongroep, actiegroepen, een vrouwenkraakgroep, feesten, festivals, onze vrolijke en strijdbare feministische wereld weefde zich zichtbaar door de saaie, sombere gangbare wereld heen.
We staken in onze roze, witte, gele, lichtblauwe en paarse tuinbroeken en overalls, onze zelfgemaakte kleren, regenboogtruien enzovoort, kleurrijk af tegen de in dezelfde tijd 'bloeiende' punkbeweging, waar 'geheel in het zwart' de kledingkeus was.
Begin jaren tachtig was de tweede feministische golf over haar hoogtepunt heen. Het vrouwenhuis en het vrouwencafé bleven voortbestaan, maar alles leek consumptiever te worden, of ik werd zelf kritischer, misschien allebei. De dieren waren terug in mijn leven, en hoe! Ik was nu niet alleen feminist, maar ook veganist. Met een paar gelijkgestemden probeerde ik in beide bewegingen discussies los te maken, zonder al te veel resultaat, meestal vond men ons te radicaal ofwel als feminist ofwel als dierenvriend.
In het anarchisme kwamen naar mijn idee beide gedachtelijnen samen, want anarchisme betekende dat je tegen elke vorm van macht bent. Toch hadden we met een stel anarchafeministische vriendinnen ook hierover nog heftige woordenstrijd. Zij vonden dat macht bij het leven hoort. Weia en ik besloten onze ideeën eens goed op papier te zetten. Rond 1984 zijn we daarmee begonnen.
Eindelijk lazen en herlazen we vele anarchistische denkers. Over Kropotkin,

Voltairine de Cleyre en Landauer waren we het meest enthousiast. Onze aantekeningen en kritiek vormden een enorme voorraad 'stof' voor het schrijven van twee dikke boeken. In die tijd was ik vol verwachting. Ik dacht dat onze boeken de potentie hadden om grote veranderingen teweeg te brengen.

1994

In 1989 waren de boeken uitgekomen: *Hoe komen kringen in het water*, en het kinderboek *Het beste voor de aarde*. Op de Pinksterlanddagen in Appelscha lagen ze in hoge stapels op de tafel die we bij elke plensbui weer haastig naar binnen moesten dragen. Van redelijk wat mensen kregen we positieve reacties. Anderen vonden het na wat bladeren 'vage boekjes' met de door Weia ontworpen mooie klassieke letter, en in de inhoudsopgave allerhande niet meteen geijkt anarchistische onderwerpen als 'Over de vraag hoe ons geheugen werkt', 'Over ontzenuwen'. Anarchisten moesten meer filosoferen vonden wij, en filosofen? Die moesten het anarchisme serieus nemen!

Inmiddels voelde ik me helemaal thuis in anarchistische kringen. Elke maand nam ik deel aan de vergaderingen van het LAS, waarin voor anarchisten relevante informatie werd uitgewisseld en we elke keer een thema bespraken, meestal in Hotel Bosch in Arnhem, in die tijd een bekend kraakpand.

Na het publiceren van onze boeken vonden we het tijd worden om onze idealen daadwerkelijk vorm te geven in een woongemeenschap met gelijkgezinden. Een alternatief 'dorpje', in Nederland of misschien wel in Frankrijk. Akigoloké. Voor dit concrete plan kregen we heel wat makkelijker publiciteit dan voor de boeken waar we zo lang aan gewerkt hadden. Met gemiddeld zo'n twaalf mensen vergaderden we jarenlang minstens elke maand. Het leek ons belangrijk om het verregaand met elkaar eens te zijn voordat we over zouden gaan tot grote beslissingen. Geld was ons zwakke punt: geen van ons had het, evenmin had ook maar een van ons een goed betaalde baan. Sterker nog, allemaal waren we 'bewust baanloos'. Nog studerend, of werkzaam in een actiekeuken, als veganistische tuinier, als schrijfster, als activist of als pionier in zelfvoorzienend leven.

Na verloop van tijd bleek een aantal mensen toch liever in de stad te blijven wonen, sommigen deelden niet langer alle ideeën, en bovendien, was het niet al te benauwend om met mensen te wonen die het over alles eens waren? Nee, vonden degenen die overbleven. Het waren immers maar basisideeën, net zoals het handig is dat je het eens bent over het niet doden of uitbuiten van mensen. Wij gingen wat stappen verder en wezen ook het doden en uitbuiten van dieren af. En zo nog wat dingen, niets opzienbarends: landbouw zonder gif, alles zo milieuvriendelijk mogelijk, goed samenwerken, alles eerlijk delen.

Na enkele jaren was 'Aki' vooral nog een gezellige eet- en filosofeergroep. Zoals ook toen al in de folder van Atalanta stond: laat het filosoferen niet aan de deskundigen over! Daarvoor diende ook ons blad *Aardig*, een discussieplatform over de Atalantaanse invulling van anarchisme. Wat ons bond was, behalve het toepassen van onze idealen in ons dagelijks leven, een afkeer van 'vijandsdenken'. In de ogen van sommigen waren we 'softies'.

Juist in die jaren heb ik veel actie gevoerd. Ik zat in een anarchistische actiegroep met de naam 'Alle Dieren Vrij', en organiseerde actiereizen naar de Pyreneeën waar we samen met Franse, Spaanse en andere activisten vochten tegen de aanleg van een snelweg door een prachtig bergdal waar toen nog (de laatste) Pyrenese bruine beren woonden.

2004

Met ons tijdschrift *Aardig* hadden we natuurlijk een aantal ruilabonnementen, waaronder een met *de AS*. Een tijdschrift waar je even voor moest gaan zitten, maar dan had je ook wat! Tot mijn verrassing kregen we eind 1997 of begin 1998 van Hans Ramaer een uitnodiging voor wat toen de gastredactie heette. In die tijd werd er tijdens de vergaderingen nog volop gerookt, de ruimte stond blauw. Het duurde een tijdje voor ik mijn draai vond, ik was hier om maar wat te noemen de enige die het radicaal feminisme als achtergrond had, en de enige veganist, ik dacht dat er tussen mij en de anderen te weinig overeenstemming was. Hans overtuigde me ervan dat dat nou juist het mooie van *de AS* was, een bundeling van anarchisten die elkaar vrij lieten, dat niemand een ander pushte om op dezelfde lijn te zitten. Ik bleef, en met plezier. Een van de eerste nummers die we maakten toen ik erbij zat had als thema 'dieren', zodat ik meteen een actieve bijdrage kon leveren.

Inmiddels kwam ik wat minder in het ACU, het activistenbolwerk in Utrecht, het actievoeren beperkte zich tot hier en daar eens meedoen aan een demonstratie. Ik gaf gastlessen over veganisme en anarchisme. Schrijven was en bleef mijn hoofdbezigheid. Jarenlang las ik en schreef ik over de stoïcijnen en andere oude filosofen. Zoals Anton Constandse had beschreven in *Het soevereine ik*, waren er interessante overeenkomsten met die oude eigenwijze denkers en de idealen van het anarchisme.

Een andere aanleiding voor mij om hiermee bezig te zijn en erover te willen schrijven was dat mensen met grote idealen heftig teleurgesteld konden raken, ook mij overkwam dat regelmatig, hoe kon je voorkomen dat je de moed laat zakken? Ik schreef het boek *Stoïsche notities* en op de PL in Appelscha gaf ik een workshop: De stoïcijnse activist.

2014 TOT NU

Nog steeds probeer ik via het schrijven van boeken, brochures, artikelen te verwoorden wat anarchisme voor mij betekent. Nog steeds kan ik opgaan in het bedenken van een ideale wereld waarin feminisme, antiracisme, liefde voor dieren, voor de natuur, vrije liefde, en noem maar op, normaal gevonden wordt en waarin geen plek is voor discriminatie op grond van afkomst, uiterlijk, gender en noem maar op. Waar het geld (als we al aan geld zouden doen!) eerlijk verdeeld wordt. Waar genoeg is voor iedereen, en waar iedereen genoeg heeft aan het nodige plus af en toe iets extra's. Waar de meest waardevolle dingen niet in geld zijn uit te drukken.

Ik wil mijn hoop op zo'n wereld, waarin het kapitalisme verdwenen is, niet verliezen, maar tegelijk weet ik dat de kans dat ik het meemaak heel klein is. Zelfs dat de huidige mensheid het zal meemaken. Toch is er veel mogelijk, in elk geval dichtbij, in het klein, en als velen dat doen… Anarchisme is ten slotte aangeboren.

ANARCHISTISCHE TIJDSCHRIFTEN

Merkpalen en scharnierpunten

Thom Holterman

Toen ik me eind jaren vijftig over pacifisme en antimilitarisme informeerde, had dat te maken met de voorbereiding op mijn militaire dienstweigering. Het proces dat via het Ministerie van Defensie liep, leidde uiteindelijk tot mijn erkenning als 'gewetensbezwaarde militaire dienst' (in 1962). Mijn bewustzijn van het anarchisme was toen nog nul, hoewel ik mij in verzet bevond tegen alles wat mij werd opgelegd. Mijn activistische leven in die jaren bracht mij in contact met allerlei ideologische stromingen, zoals Nederlandse varianten van marxisme-leninisme, trotskisme en maoïsme. Ze stonden mij niet aan. Te drammerig, te doctrinair, te autoritair – de verplichting de leider te volgen. Dat stootte mij af totdat ik pamfletten en brochures in handen kreeg die over het anarchisme gingen.

De brochures betroffen enkele in het Nederlands vertaalde hoofdstukken uit het boek van Paul Eltzbacher, *Het anarchisme* uit 1903. Een spil in de aanlevering daarvan was de Rotterdamse anarchist Wim de Lobel, die in die jaren zo'n beetje in zijn eentje het blad *De Vrije* overeind hield. Wat ik van hem te lezen kreeg, sprak mij aan. Het was te koppelen aan mijn antimilitaristische insteek. Later ontdekte ik via de anarchistische literatuur, dat ik zonder mij daarvan bewust te zijn, aansloot bij een tendens die zich aan het ontplooien was. Het is aan dit proces van bewustzijnsontwikkeling, waaraan ik het onderstaande wil verbinden: de kwestie van de zin van het publiceren van anarchistische tijdschriften. Ik zal dit doen in de vorm van een (beperkt) historisch overzicht dat tot het heden loopt en waarin ik als lezer en auteur deelgenoot ben geweest.

MERKPALEN

In 1938 neemt de Nederlandse anarchist Anton Constandse, in zijn boek *Grondslagen van het anarchisme*, afscheid van het anarchisme als integraal realiseerbaar project. Na de Tweede Wereldoorlog was in Nederland nauwelijks nog iets van het anarchisme als beweging over. Maar er ontwikkelde zich wel een anarchisme als kritisch potentieel. Van daaruit werden de bestaande maatschappelijke verhoudingen partieel aangevallen, het militarisme bijvoorbeeld. En als het om uitingen van een constructief potentieel ging, dan was dat vooral gericht op herkenbare verschijnselen, zoals schoon oppervlaktewater, schone lucht, goede volkshuisvesting. Mensen als de Amerikanen Paul Goodman en Noam Chomsky zijn hier te noemen. Het was een tendens van een pragmatisch anarchisme.

Die werd ook ervaren door de Engelse anarchist Colin Ward (1924-2010). En als een soort merkpaal richtte hij in 1961 het tijdschrift *Anarchy* op (opgeheven in 1970). Ward wilde doorgeven wat hij in de anarchistische 'wereld' aantrof en ook zijn eigen inzichten slijten. Op de site *Libertaire orde* publiceerde Martin Smit een overzicht van allerlei tijdschriften die in die tijd het licht zagen. Over *Anarchy* schreef hij onder meer: 'In alle

opzichten was *Anarchy* een baanbrekend tijdschrift: zowel inhoudelijk, de onderwerpen die aan de orde kwamen, maar vooral in de vormgeving van haar omslagen. Het tijdschrift ontstond min of meer toevallig. Het Londense anarchistische collectief Freedom gaf sinds 1886 een weekblad met de gelijknamige naam uit, waarin vooral gereageerd werd op actuele gebeurtenissen. Eén van de redacteuren, Colin Ward, voelde zich echter door deze formule beperkt. Hij wilde eigenlijk een tijdschrift dat dieper zou ingaan op actuele thema's, waarbij anarchistische opvattingen beter tot uiting zouden komen. Hij zette *Anarchy* op, waarvan hij de enige redacteur was. Hij hield er een uitermate eigenzinnig redactieschap op na: iedere bijdrage werd zonder enige correctie of redactionele bemoeiing geplaatst. Bovendien kreeg de door Ward gevraagde grafische vormgever alle vrijheid.'

Anarchy (het zou eerst *Autonomy* genoemd worden) bood een enorme verscheidenheid aan thema's: van onderwijs, verkeer, huisvesting, technologie, recht, verkiezingen tot muziek, psychiatrie, ouderschap, arbeiderszelfbestuur en het Nederlandse Provo. Rufus Segas, de grafische vormgever, probeerde zoveel mogelijk variatie in zijn omslagen aan te brengen. Bij voorkeur diende het volgende omslag compleet af te wijken van het vorige. Segas verliet ook het traditionele gegeven om de naam van een tijdschrift bovenaan het omslag te plaatsen, zoals nu nog steeds vaak gebeurt. 'Op zijn omslagen is het soms zoeken naar de titel van het blad', schrijft Martin Smit. In dit toonaangevende blad kwamen de genoemde Goodman en Chomsky aan het woord, evenals bijvoorbeeld Murray Bookchin, Nicolas Walter en vele anderen.

Naast de pragmatisch anarchistische tendens manifesteerde zich een activistische tendens in geschrifte via de door de onlangs overleden Stuart Christie (1946-2020) gelanceerde Cienfuegos Press (1974). Hij zou een groot aantal anarchistische boeken en de encyclopedische *Cienfuegos Press Anarchist Review* produceren. Christie bleef publiceren, en nieuwe manieren onderzoeken om dit te doen, waaronder e-boeken en het internet. Zijn christiebooks.com site bevat tal van films over anarchisme en biografieën van anarchisten. Ik wil hier niet ongenoemd laten het boek dat hij en zijn oudere anarchistische maat Albert Meltzer zouden publiceren: *The Floodgates of anarchy* (1970). Het is op internet te vinden (https://theanarchistlibrary.org/library/stuart-christie-albert-meltzer-the-floodgates-of-anarchy).

Het staat een revolutionair anarchisme voor. Christie zelf bediende zich ervan, wat duidelijk blijkt uit zijn bestrijding van het (Franco) fascisme in die jaren.

In het begin van diezelfde jaren zeventig werd, net als in Engeland door Colin Ward tien jaar eerder, in Nederland de behoefte gevoeld aan een ander, meer theoretisch anarchistisch tijdschrift dan de bladen die al verschenen.

Hans Ramaer dacht al langer aan zo'n uitgave, die dan de signatuur van *Anarchy* zou moeten hebben. In 1972 kwam het daar dan ook van met *de AS*. Nederland kreeg daarmee zijn eigen anarchistische 'merkpaal'. De overeenkomst met *Anarchy* was dat *de AS* tot de opheffing nu, altijd themanummers heeft verzorgd. Dit is een aantal jaren gecombineerd geweest met een jaarboekuitgave om ook een keer per jaar artikelen op te nemen die buiten een thema vielen, maar die wel de moeite

waard waren gepubliceerd te worden.

SCHARNIERPUNTEN

In 1974 zag de Duitse jaarboekserie getiteld *Unter dem Pflaster liegt der Strand* met een eerste nummer het licht (mijn afkorting *Pflasterstrand*). Het werd opgericht door de Duitse antropoloog en etnoloog Hans Peter Duerr. De uitgever was Karin Kramer Verlag in Berlijn. Het tijdschrift liep tot en met 1985 (en er is nog eens een nummer 16 verschenen in 2013, maar het bleef zonder vervolg). Het jaarboek droeg voor de eerste twee nummers de ondertitel 'Anarchisme heden'. Ze waren gevuld met teksten uit de pragmatische tendens en van de hand van bekende anarchistische auteurs uit diverse landen.
Wat de uitgave van *Pflasterstrand* typeerde was dat de Oostenrijks-Amerikaanse anarchistische kennistheoreticus Paul Feyerabend er regelmatig in publiceerde. Al in 1965 zorgde een toevallige ontmoeting voor een eerste kennismaking tussen Duerr en Feyerabend (op de site *Libertaire orde* heb ik daarover bericht en de bijdragen van Feyerabend in *Pflasterstrand* heb ik in zeven delen behandeld op die site).
De aansluiting in het begin van *Pflasterstrand* bij de pragmatische tendens van het anarchisme, maakte het tijdschrift nog geen 'scharnierpunt' in de tijd. Ook de medewerking van Feyerabend bezorgde het niet die functie. Wel leverde zijn medewerking met de anarchistische kennistheorie een aanvulling van die tendens, hoewel je daarover ook weer genuanceerd kan denken. Als 'scharnierpunt' beschouw ik *Pflasterstrand* vanwege de onderkenning van het belang van de antropologie en etnologie voor het anarchisme. Ik besef dat dit een constructie achteraf is. Hans Peter Duerr heeft nooit die bedoeling gehad en het tijdschrift is bij vele anarchisten onbekend gebleven. Buiten *de AS* heb ik er in Nederland nooit naar verwezen gezien, maar ik heb ook niet alles gelezen dat ooit is gepubliceerd in die jaren. Ik vermoed dat – als het al in enige omvang zou zijn opgemerkt – het vooral in het Duitstalige gebied bekend was.
Dit neemt niet weg dat het de verdienste van *Pflasterstrand* (Hans Peter Duerr en Karin Kramer Verlag dus) is, dat de antropologie in anarchistische kringen zijn ingang vond. Zo nam het in het Duits vertaalde artikelen van de Franse antropoloog Pierre Clastres op, artikelen die niet over het anarchisme gingen maar anarchisten met studiezin wel konden informeren en intrigeren – wat ik reken tot de zin van een tijdschrift.
Zo is het ook later, buiten *Pflasterstrand* om, gegaan. Sommige anarchisten voelden zich aangesproken door libertair ingestelde antropologen als de Amerikaanse James R. Scott. Een zekere furore maakte de te jong gestorven Amerikaanse antropoloog David Graeber (1961-2020) – wie heeft niet gehoord van zijn artikel *Bullshit Jobs*?

ANARCHISME EN RECHT

Dat ik die antropologische benadering van het anarchisme belicht, heeft mede te maken met mijn eigen ontwikkeling. In het begin van de jaren zeventig ging ik rechten studeren. In sommige Nederlandse anarchistische kringen werd dit niet begrepen, maar Anton Constandse en Arthur Lehning moedigden mij juist aan. Het opmerkelijke voor mijzelf was, dat ik in die studie iets heel anders aantrof dan wat ook mijn eigen vooroordeel mij erover had ingegeven. Door studie trof ik bijvoorbeeld in de literatuur rechtssociologische en rechtsantropologische teksten aan die mijn aandacht trokken. Het heeft mij ertoe gedreven een 'never ending' project op te zetten, genoemd 'Anarchisme en Recht', wat een bescheiden weerklank vond.
Ook in het buitenland trof ik sympathie aan voor de door mij gekozen invalshoek. Dat was onder meer het geval bij mensen uit de kring van het Italiaanse anarchistische maandblad *Rivista Anarchica*, opgericht in 1971. Het is een tijdschrift dat ik tot de 'merkpalen' reken. Een van de eerste studieweekenden die ik meemaakte, georganiseerd door mensen uit die kringen, vond plaats in het Zwitserse Jura-dorp Saignelégier.
Tot op heden heb ik met deze pioniersgroep contact gehouden. In juli 2020 overleed evenwel de oprichter van het tijdschrift, Paolo Finzi. Het was zijn wens dat *Rivista A* opgeheven zou worden, aan welke wens nu uitvoering gegeven wordt.
Ik mag evenwel niet onvermeld laten, dat *Rivista A* al jaren een antropologische rubriek kende. Waar het namelijk om draait is te beseffen dat antropologie en etnologie op zich niets met het anarchisme van doen hoeven te hebben om er toch van te kunnen leren. Dat openbaart zich waar beschrijvingen van maatschappelijke en sociale verschijnselen uit andere culturen zich op het anarchisme laten betrekken. Dit laat zich dan weer bruikbaar maken onder meer in het ontwikkelen van 'libertair recht'. Het is die lijn, die ik met het project 'Anarchisme en Recht' ben gaan volgen, tot op dit moment.

Ik kijk dus niet alleen in een 'constructie achteraf' terug naar *Pflasterstrand*, zoals ik opmerkte, ook het heden biedt bruikbare door antropologen en etnologen beschreven voorbeelden. Zo is daar de Duitse onderzoeker in die studierichting, Hermann Amborn, wiens boek uit 2016 mij aanzette een boekje te publiceren onder de titel *Volken zonder staat* (Utrecht, 2018). Daarin is sprake van een soort recht dat een garantie voor anarchie levert, in ieder geval bij een aantal volken die gewoonlijk gerekend worden tot de primitieven. Het scharnierpunt is niet ver te zoeken, je moet wel de merkpalen herkennen…

VAN OPSTANDIG JONG TOT ANARCHIST

Boudewijn Chorus

Mijn grootvader bewerkte als boer akkers in Zuid-Limburg. Zijn verre voorouders hadden wijngaarden in de vulkanische streken rond de stad Aken. Mijn familienaam Chorus is een Latijnse naam die al voorkomt in akten uit de dertiende eeuw. Ik stel me dus voor dat in de tijden voordien, toen de Romeinen nog in deze streken heersten, een centurio het heeft aangelegd met de dochter van een wijnboer uit die buurt en dat haar ouders geen principieel bezwaar hadden tegen een huwelijk met zo'n representant van de bezettende macht.

Zo moet ik aan mijn achternaam gekomen zijn dankzij een ontmoeting in een van Akens beroemde kuurbaden, waar het hete water uit vulkanische bronnen ook vandaag de dag nog opborrelt. Romeinse officieren frequenteerden die inrichtingen. Er waren nauwelijks andere plekken waar de plaatselijke bevolking – en dan alleen nog de welgestelde bovenlaag daarvan – in contact kon komen met hun krijgshaftige heersers.

Verder terug kan ik niet gaan om de oorsprong te duiden van mijn vroege opstandigheid. Het zal immers best wat geweest zijn voor die dochter, mijn oermoeder, om als vreedzame druivenplukster te willen of te moeten huwen met een zetbaas van de heersende klasse, een militair nog wel. Natuurlijk heeft zij zelf en hebben ook de vroege generaties die aan dat stel ontsproten zijn geprofiteerd van die verbinding en dat moet veel goedgemaakt hebben.[1] Maar ergens in mijn voorouderlijke familie van vaderszijde zal het beeld van opportunistische overgave toch altijd gekropen hebben waar het niet gaan kon. En dat ook nog tot op de dag van vandaag. Want zo koppel ik daar nu graag mijn levenslange antimilitaristische gezindheid aan, volgens mij de hoofdreden voor de keuze die al in mijn vroege adolescentie vorm kreeg, namelijk die van het anarchisme.

REGENTESKE VADERS

Wat bij die keuze ongetwijfeld geholpen heeft, was het feit dat mijn vader een ongelofelijk autoritaire man was, terwijl ik als zesde in een gezin van negen nog drie andere vaders boven me had, mijn oudere broers, die maar al te graag als zijn handlangers optraden en er bijvoorbeeld niet voor terugschrokken om mij frequent aan kop en staart uit de familiekring te verwijderen als ik naar hun zin te lang tekeerging tegen hun schrikbewind. Dit in combinatie met de regel die bij ons thuis aan tafel gold: je mag pas iets zeggen als je aan de beurt bent. In mijn geval betekende dit dat ik doorgaans pas aan het woord kon komen als het toetje al op tafel stond, terwijl ik al die tijd had moeten luisteren naar de wederwaardigheden van mijn oudere broers en zussen, waar ik maar al te graag op had willen reageren, terwijl daar op straffe van verwijdering geen sprake van kon zijn.

Mijn aldus vroeg opgewekte en als vanzelf gevormde weerspannigheid zal niet veel later het besluit van mijn ouders in de hand hebben gewerkt om mij naar kostschool te sturen. Dat had in die jaren in de kringen van mijn vader, een wetenschapper van enige naam, een zekere status maar ik kan het niet anders zien dan als een zwaktebod hoewel ik me ook wel kan indenken dat je na het opvoeden van vijf kinderen weinig zin meer hebt om al te veel moeite te besteden aan de vier nakomertjes.

Hoe dan ook, ik werd op mijn elfde na de zomer bruut en plots aan de moederborst ontrukt – nou ja ik bedoel aan de desondanks ontstane geborgenheid van het ouderlijk gezin – en van de ene dag op de andere in de beestengaarde van een Augustijner internaat geworpen. Daar kreeg ik nog veel meer vader-spelende kerels over me heen, nota bene met rare zwarte rokken aan, waar ze dan ook nog een lange leren riem tot aan de zoom aan hadden hangen, waar ze fijn mee konden meppen. Plus nog de ouderejaars die met even grote wellust de knoet over ons pupillen lieten gaan. Een vruchtbare voedingsbodem kortom voor de verdere ontwikkeling van de opstandigheid waarvan ik de kiemen al beschreef. Pas vier maanden later, met Kerstmis, mocht je weer even naar huis. Maar daar was helemaal niets veranderd, behalve dan dat je nu door broers en zussen als een vreemde indringer werd beschouwd en dat je dus eens te meer vooral je kop moest houden.

BEDENKELIJKE MORES

Er zat dus weinig anders op dan m'n nieuwe leven vorm te geven met mijn jaargenoten op het internaat. Tijdens mijn puberjaren leerde ik er bondgenoten te maken in de strijd tegen de vijanden van toen, de paters dus en al gauw de Kerk in het algemeen. Wat daarbij zeer te stade kwam, waren de bedenkelijke mores van de meeste van deze lieden, die als primaire taak hadden te waken over het zielenheil van hun pupillen. Ik heb daar al eens kort verslag van gedaan in *de AS*, in een artikel over het seksuele misbruik in de katholieke Kerk.[2] Persoonlijk heb ik er gelukkig dankzij mijn eigen waakzaamheid geen vergaande schade van ondervonden, integendeel, want drie jaar na mijn aankomst op het internaat bleek mijn ziel al zover van de kudde en het gewenste einddoel te zijn afgedwaald dat de paters het tijd vonden worden om in te grijpen. Mijn brutaliteit had vormen aangenomen die de perken van toen ongetwijfeld te buiten gingen.

Met een zekere smaak herinner ik me nog een incident kort voor het einde. In de refter (eetzaal) zaten we met zessen aan een tafel. Voor de zoveelste keer kregen we uit de keuken van de broeders die voor ons en voor de paters het vuile werk moesten doen bloedworst, bieten en gekookte aardappelen geserveerd. Daar protesteerden we tegen bij de pater surveillant. We weigerden eindelijk eens om die kost tot ons te nemen. 'Dan gaat NU de hele tafel eruit!', schreeuwde de pater buiten zinnen geraakt. We keken elkaar verbluft aan terwijl ik op datzelfde moment een idee kreeg. 'Oké, jongens, de héle tafel gaat eruit, kom op…' en we pakten de tafel op en liepen met de hele zwik richting de deur van de refter. Bulderend gelach van het complete internaat natuurlijk en een machteloos ten onder gaande zwartrok. Zo maakte ik al vroeg kennis met de kracht van collectieve solidariteit. Gelukkig hielden we de humor erin bij onze 'strijd'.

Toen het dat jaar carnaval werd konden de paters wraak nemen. Het was mijn eigen schuld. Hoewel, ik kwam in opstand tegen de volgens mij bespottelijke regel dat leerlingen wier ouders beneden de rivieren woonden een week naar huis mochten om Vastenavond te vie-

ren, terwijl leerlingen van boven die rivieren geacht werden zich die week op studiezaal te vermaken, uiteraard onder het strenge regime van de studiepater op zijn ook letterlijk boven ons verheven podiumpje. Mijn ouders woonden niet in het zuiden des lands, dus ik was de klos. Verhit als ik inmiddels gewend was te worden wanneer het om onrechtvaardigheid ging, besloot ik een uitbraakpoging te wagen. Die lukte en ik sloot mij niet zonder een zekere triomfantelijkheid aan bij mijn vrienden uit het zuiden, – op naar Oeteldonk! Toen ik me drie dagen later, gelouterd en wel door de vleselijke geneugten van het heidense feest maar toch ook enigszins brak weer aan de poort van het internaat meldde, zag ik al meteen dat het goed mis was. Bij de ingang stond voor iedereen maar al te zichtbaar een hutkoffer klaar met daarop in koeienletters FAMILIE CHORUS OEGSTGEEST.

Bij alle gedonder dat mijn abrupte ontslag thuis uiteraard teweegbracht, was het toch een opsteker dat mijn moeder me begripvol onthaalde en tegenover mijn woedende vader helder stipuleerde dat het sowieso tijd werd dat ik thuis kwam. Zij zou regelen dat ik op het stedelijk gym in Leiden terecht kon, een openbare in plaats van een katholieke school en voor mij in veel opzichten werkelijk een verademing ten opzichte van het zieke sfeertje op het jongensinternaat in Eindhoven. Er zaten nu zelfs meisjes in mijn klas!

WEDERZIJDSE VREUGDE EN KAMERAADSCHAP

In de zomer van dat jaar, 1964, viel tijdens het struinen over de wekelijkse boekenmarkt in het centrum van Leiden mijn oog op een boek met mooi vormgegeven voorplat: *Anarchisme grondslagen* stond erop. Schrijver: A.L. Constandse. Anarchisme was in die jaren een term die in de media alleen gebruikt werd in afkeurende zin. Dat moet me geprikkeld hebben en ik tikte het boek op de kop voor twee kwartjes (50 cent). Na lezing, vooral van het prachtige hoofdstuk *Liefde, huwelijk en gezin* was ik verkocht. Wat wil je ook, als je als zestienjarige zinnen leest als: "Men kan aannemen, dat in de aanvang de 'veelwijverij' en 'veelmannerij' bestonden, dat géén bloedschande en géén overspel bekend waren", terwijl je zelf worstelde met het gegeven dat je eigenlijk van meerdere meisjes en jongens tegelijk dacht te houden? Maar het was niet een passage als deze die de doorslag moet hebben gegeven. Je zocht de diepzinnigheid. Bijvoorbeeld: "Het is duidelijk dat het officiële huwelijk […] weinig behoeft uitstaande te hebben met liefde. Aanleiding tot het huwelijk is natuurlijk

gewoonlijk de *verliefdheid*, een suggestieve vorm van sexuele aantrekkingskracht. Doch liefde moet rijpen, moet uit wederzijdse vreugde en dankbaarheid en kameraadschap groeien. Het 'huwelijk' nu is de minst geschikte gelegenheid daartoe." Ik was helemaal niet bezig met denken over het huwelijk. Maar wel over liefde en verliefdheid. En dan kom je zo'n prachtige zinsnede als *wederzijdse vreugde en dankbaarheid en kameraadschap* tegen. Later herkende ik Kropotkins fameuze begrip *wederzijdse hulp* hierin. En nog weer later, toen ik Constandse inmiddels had ontmoet, wist ik hem als jonge uitgever over te halen juist dit boek opnieuw uit te brengen.[3]

ONDER DE BAN-DE-BOM-VLAG

In die enerverende jaren voorafgaand aan het magische 1968 genoot ik met volle teugen van alle nieuwe mogelijkheden die zowel bij mijn toenmalige leeftijd als typisch bij de tijdgeest pasten. Ook ik kon het niet laten om daarbij de grenzen van mijn pas verworven vrijheid op te zoeken. In de plaatselijke koffiebar kwam ik jongens tegen die al eens in Amsterdam onder de ban-de-bom-vlag van de PSP hadden gedemonstreerd. Van toen af ging ik met hen mee. Ik zal nooit vergeten hoe belachelijk die gehelmde politiemannetjes in hun zijspan eruitzagen, driftig zwaaiend met hun gummiknuppel. Wij vlogen dan een steeg in die voor voertuigen was afgesloten met een ijzeren paal, Amsterdammertje genoemd. Daarachter draaiden we ons gewoon om en lachten de mannen van Hermandad gretig uit. Waarop die natuurlijk van hun motor kwamen om ons alsnog een paar meppen te bezorgen.

Pijnlijk, zo'n buigzaam knuppeltje, maar overkomelijk. Het traangas van de vroege jaren tachtig was veel minder leuk.

Al snel nadien bedacht ik dat ik journalist wilde worden en verwisselde daarom het gymnasium voor de hbs. Dat zou een jaar schelen voor ik me kon aanmelden bij de in 1966 geopende School voor de Journalistiek. Zo kwam ik op het christelijk lyceum terecht, een 'verlichte' protestantse school, maar niet heus zoals al gauw zou blijken. Zoals ik op elke school gewend was, kwam ik al snel in de redactie van het schoolblad. Daar schreef ik stukjes over bijvoorbeeld Provo in en ook gedichten die ik achteraf gezien als tamelijk onbenullig moet aanmerken. Maar daar dacht drs. Bolhuis, de rector van het lyceum, anders over. Dat werd echter pas duidelijk toen aan het eind van 4-hbs op mijn (matige) rapport als opmerking stond: *kan over naar de vijfde mits elders*.

Bij verontwaardigde navraag bleek dat meneer Bolhuis zich met name gestoord had aan 'bepaald obscene' schrijfsels van mijn hand in het schoolblad, *de Naprater*. Ik heb onlangs het gedichtje waar hij met name naar verwees nog eens opgezocht. Onder het pseudoniem 'broukje' schreef ik deze zinnen die hij niet pruimde: *Ik was in jou / je hield me vast / zo diep in jou / daar op de vloedlijn / zo zou het ziltе zand / nog zoeter zijn.*

Dat was dus de tweede school waar ik feitelijk van werd weggestuurd. De derde moest nog volgen, de aanleiding tot die geschiedenis heb ik eerder uit de doeken gedaan in *de AS* 197. Belangrijk verschil was wel, dat mijn verwijdering van de School voor de Journalistiek werd verhinderd door een voor ieder, ook mijzelf, destijds onverwachte solidariteit van mijn medeleerlingen. Hun massale oppositie dwong de directeur het besluit in te trekken en kostte hem

uiteindelijk zelfs zijn aanstelling. Deze overwinning vormde de inleiding tot een hele reeks van gebeurtenissen die de school in het tweede leerjaar van haar bestaan, 1967-1968, volgens *De Telegraaf* tot een 'broedplaats van revolutie' maakten. Nooit heb ik meer geleerd dan daar!

Na mijn journalistieke opleiding heb ik nog enkele jaren gestudeerd, psychologie en rechten. De aangebroken roerige tijden namen nog geen einde, maar werden wel veel minder leuk. Daarover heb ik in het tweede nummer van *de AS* geschreven.[4] Ik was toen bestuurder van de Utrechtse tegenhanger van de Groninger Studentenbond onder Ton Reggien en van de ASVA onder Constant Vecht. Ons bestuur was het laatste zonder CPN-ers. In het jaar daarop heb ik me als hoofdredacteur van het studentenblad *Troof* meer dan mij lief was moeten verzetten tegen het CPN-dogmatisme van die tijd en – vaak nog erger – tegen de zo mogelijk nog doctrinairdere inslag van lieden die Mao nog meer dan Marx als held vereerden. Toen was ik er allang van overtuigd dat mijn keuze voor het anarchisme ronduit de enige precies bij mij passende was! Bovendien werd nu ook duidelijk dat deze keuze, anders dan die voor de hoogtij vierende ideologieën van toen, veel meer die voor een vrije levenshouding was en niet een voor dwingende dogma's en autoritaire leerstellingen. Daar had ik in mijn jonge jaren al meer dan genoeg van gekregen.

ONGEWENST 'BUITENGEWOON DIENSTPLICHTING'

Dat het antimilitarisme de kern van mijn 'aangeboren' opstandigheid zou gaan vormen werd tastbaar en concreet in mijn Utrechtse jaren. Ik kreeg in 1970 bericht van het Ministerie van Defensie dat ik definitief 'buitengewoon dienstplichtig' was verklaard wegens broederdienst. Van mijn drie broers had er evenwel maar één echt gediend. De oudste werd op een klein lichamelijk gebrek afgekeurd, de volgende diende dertig dagen en kreeg daarna vrijstelling wegens 'onmisbaarheid voor de wetenschap'. Hoewel hij later claimde dat hij die dertig dagen voor mij had gediend, omdat daardoor formeel de vrijstelling wegens broederdienst aan mij kon worden verleend, accepteerde ik het besluit van Defensie niet. Ik stond erop dat ik in dienst zou moeten en weigerde dus mijn buitengewone dienstplicht. Tot mijn eigen verrassing vond ik in totaal achttien lotgenoten die samen met mij een advocaat in de arm namen om toegelaten te worden tot het leger. Want inderdaad, – wij zaten geheel op de 'lijn' dat het leger van binnenuit hervormd moest worden en die kans wilden wij ons niet laten ontnemen door een als onrechtvaardig ervaren besluit van de Minister van Defensie om ons vrij te stellen. Het proces, tot en met een tumultueuze zitting van het Hoog Militair Gerechtshof, was een mooi platform voor publiciteit, maar we kregen uiteraard nul op het rekest.

Intussen was ik al een tijd druk met min of meer illegale activiteiten: het opvangen en uiteindelijk naar Zweden helpen van Amerikaanse deserteurs die zich vanuit legerbases in Duitsland in Amsterdam, Haarlem en Utrecht meldden bij organisaties als Release en Amnesty International. Voor deze mensen, bijna altijd zwarten, regelden wij tijdelijk onderdak, waarna we ze enkele malen bezochten om hun verhaal te checken en te voorkomen dat onze groep – die we 'het Racing Team' hadden gedoopt – door infiltranten zou worden opgerold. We hielden voor dit werk nauw contact met advocaten, van wie ik me onder andere Willem van Bennekom en Pieter Smits van Gelder herinner. In de loop van enkele jaren hebben we naar schatting zo'n twintig tot dertig dienstweigeraars geholpen, een druppel op de gloeiende plaat natuurlijk, maar voor ons in die tijd een belangrijk gegeven.

Tot zover enige aspecten die licht kunnen werpen op mijn vroege keuze voor het anarchisme als inspirerende leidraad. Eerder heb ik in *de AS* en op andere plaatsen al geschreven over latere ontwikkelingen in mijn leven, zoals mijn activiteiten voor Onkruit, de Coornhert Liga,[5] Pamflet, AMOK (Antimilitaristisch Onderzoeks Kollektief), Vredesmagazine en het Bradley Manning Steuncomittee,[6] dat inmiddels is uitgemond in een blog over klokkenluiders en persvrijheid.[7] Natuurlijk hebben de historische daden van aansprekende figuren als Kropotkin, Goldman, Durruti, Machno, Domela mijn opstelling in de loop der jaren gevormd. Maar doorslaggevend is toch vooral geweest dat ik in de eerste jaren van *de AS* persoonlijk van nabij die buitengewoon inspirerende anarchist van mijn jeugd heb mogen meemaken: Anton Constandse.

NOTEN

(1) Verhalen over mijn afstamming zijn te vinden op chorusgen.nl/oorsprong. – (2) 'Seksueel misbruik in de Kerk is niet voorbij', *de AS* 177/178 (2012). – (3) Over mijn activiteiten als uitgever: 'Het woord als wapen', *de AS* 197 (2017). – (4) 'Over de studentenvakbonden', *de AS* 2 (1973). – (5) 'Louk Hulsman, abolitionist (1923-2009)', *de AS* 165/166 (2009). – (6) 'Chelsea Mannings vrijlating', *de AS* 199 (2017) – (7) Klokkenluiderspersvrijheid.blogspot.com

ANARCHISME-LEVERANCIERS

Martin Smit

Achteraf gezien moet ik misschien burgemeester Brandsma van Leeuwarden dankbaar zijn. Het was dankzij het mede door hem in gang gezette gemeentebeleid dat ik mij in 1977 met politiek ging bezighouden en mij begon te interesseren voor het anarchisme.
Al enkele jaren was men in Leeuwarden bezig gedeelten van de oude binnenstad te slopen en te vervangen door betonnen kantoorkolossen, parkeergarages en snelwegen. Een geheim plan om een vierbaansweg dwars door de oude terp in het stadscentrum te laten lopen, was gelukkig al verijdeld. Vooral dankzij de openbaarmaking en inzet door Axies, een anarchistisch getinte lokale partij – zonder leden – die tot ieders verassing met twee zetels in de gemeenteraad was gekozen en die vooral onder jongeren veel aanhang had.

RUMOER

Ik raakte betrokken bij de anonieme anarchistische actiegroep Swatte Jat, die op een ludieke manier het lokale gemeentebeleid aan de kaak stelde, met burgemeester Brandsma als Kop van Jut. Met een serie opzienbarende, mooi vormgegeven affiches en een bijna glossy tijdschrift zorgde de groep tussen 1977 en 1980 voor veel rumoer in de lokale politieke wereld.[1] Het leverde meer publiciteit op dan de acties die door afdelingen van de PSP of PPR werden gevoerd. Een belangrijk uitgangspunt was dat er bij acties ook gelachen moest kunnen worden. Bij de bestaande politieke partijen was humor vaak ver te zoeken.
De groep bediende zich in haar publicaties van het Fries en van het Leeuwarders, waarmee we stelling namen tegen de 'Hollandse regentenmentaliteit' – en de Nederlandse taal – die in bestuurlijke politieke kringen werd gebezigd. 'Libertair-provincialistisch', zo afficheerden we ons, handelend op 'groucho-marxistische grondslag', een verwijzing naar de Amerikaanse anarchist van de ludieke daad Groucho Marx.
Hoogtepunt van haar bestaan: Swatte Jat riep de Slagroom Brigades in het leven. Een verzekeringsdirecteur die zich samen met de Commissaris der Koningin in een open landauer liet vervoeren naar de opening van weer een lelijk verzekeringsgebouw in de binnenstad, werd getrakteerd op taart in het gezicht. De verontwaardiging die in de provincie opstak, gold als een beloning. Maar zelden heb ik ook zoveel solidariteitsbetuigingen voor een actie meegemaakt.

IDEOLOGIE

Het was vooral een tijd waarin je actie voor iets voerde, of tegen iets, dat kon ook. Een ideologie deed minder ter zake. Met acties die betrekking hadden op de directe leefomgeving van stadsbewoners kreeg je de mensen mee. Je voerde actie omdat je vond dat er iets moest gebeuren. Voor sommigen was dat het ene moment in een lokale actiegroep, het volgende moment in Onkruit, als dienstweigeraar, als kraker, in een linkse boekwinkel, in een antifascismecomité of door het uitgeven van een plaatselijk links tijdschriftje. De parlementaire weg leek niet de weg om veranderingen te bewerkstelligen. Op de achtergrond van het actievoeren doemden allerlei ideologieën op: marxisme, anarchisme, trotskisme, maoïsme. Ik heb niet de indruk dat die veel indruk maakten op de toen jonge actievoerenden in de stad.
Door de gebeurtenissen in Duitsland – de dood van RAF-leden in Stammheim en de Berufsverbote – was ik korte tijd betrokken bij activiteiten van het Rood Verzetsfront, een groep sympathisanten van de RAF. Het betekende vooral affiches plakken en meedoen aan een enkele demonstratie. Toen echter de vraag werd gesteld wie er mee wilde naar een guerrillatrainingskamp in Jemen, vond ik het tijd af te haken. Dat was niet mijn manier van politiek bedrijven.
Bovendien was ik dankzij andere Swatte Jat-leden geïnteresseerd geraakt in het anarchisme. De blauwe Pelican-pocket *Anarchism* van George Woodcock was voor mij een openbaring. Via contacten van Swatte Jat kreeg ik niet lang daarna de kans vertegenwoordiger en verspreider te worden van anarchistische literatuur en aanverwante artikelen.

DISTRIBUTIE

Vanuit een flatwoning in Wageningen voorzag Bas Moreel halverwege de jaren zeventig de talloze linkse boekwinkels en vrouwenboekwinkels die de kop opstaken, van een onafzienbare stroom anarchistische boeken en brochures van Nederlandse en buitenlandse uitgevers. In *Vrij Nederland* werd het adres van Bas en zijn vrouw Jetty 'een zenuwcentrum van het anarchisme' genoemd. Bas was met verspreiden van boeken en brochures voor kleine uitgevers begonnen, toen hij zelf de brochure *Wat is een anarchist* van Nicolas Walter had uitgegeven. De vraag was echter hoe hij de brochure in boekwinkels te koop zou kunnen aanbieden. Meer kleine uitgevers bleken tegen hetzelfde probleem op te lopen. Door vervolgens uitgaven van meerdere uitgevers vanaf één adres aan te bieden en te verzenden, konden de verzendkosten laag blijven. Bovendien nam het combineren van de verspreiding uitgevers en winkels veel werk uit handen.
Al gauw werd Bas vertegenwoordiger en leverancier voor tientallen Nederlandse en buitenlandse kleine uitgevers, die gespecialiseerd waren in anarchisme.
Zijn literatuurdistributie had de tijdgeest mee. Er was een toenemende belangstelling voor het linkse boek in het algemeen. Ook gevestigde uitgeverijen stortten zich op de linkse markt en ook de traditionele media schonken veel aandacht aan anarchisme want 1976 was uitgeroepen tot het Bakoenin-jaar, honderd jaar na zijn dood. Het anarchismenummer van het literaire tijdschrift *Maatstaf* moet een verkoopsucces zijn geweest.
In 1979 gaf Bas aan met het verspreiden te willen stoppen. Sylvia en Auke van der Berg namen korte tijd zijn distributie over. Daarna zette ik, eerst onder de naam De Swarte Roas, daarna als Harpo Distributie (genoemd naar Harpo Marx, een andere Marx Brother) de verspreiding voort.
Bijna iedere stad kende inmiddels wel een linkse boekwinkel, zoals Slagerzicht, het Fort van Sjakoo, de Rooie Rat, de Bengel, Rood Geboekt, De Oude Mol, Agora, De Tribune enzovoort. Maar ook gevestigde boekhandels als Athenaeum, Van Gennep, Ruward, Scholtens en Broese Kemink waren afnemers van anarchistische literatuur.
Het betekende vervolgens voor mij zes jaar lang fondslijsten maken, bestellingen opnemen, rekeningen typen en pakjes inpakken, en dat in een tijd dat de belangstelling voor anarchistische tek-

sten onvoorstelbaar groot was. De uitgaven van met name Pamflet, Anarchistiese Uitgaven en Spreeuw gingen in groten getale de deur uit. Van sommige titels werden letterlijk honderden verkocht. Ook voor werk van uitgeverijen als Nada, De Vrije Gedachte, De Vlam en de titels over anarchisme van Studium Generale Tilburg was belangstelling. Dat gold ook voor de buitenlandse fondsen van Journeyman, Spokesman, de IWW, Minority Rights Group Report, Cienfuegos Press, Freedom, Black & Red, Edition Tiamat en Klaus Guhl Verlag. Daarnaast leverde ik de tijdschriften *Andere Sinema, Daad en Gedachte, Geweldloos Aktief, Gramschap, Homologie, 't Kan Anders* en *de AS* aan de winkels.

DE AS

Hoe hoog de oplage van *de AS* begin jaren tachtig was weet ik niet precies. Het moeten zo'n tweeduizend exemplaren geweest zijn. Wel herinner ik me mijn verwensingen aan het adres van Wim de Lobel, wanneer ik weer eens door hem verzonden, veel te zware dozen met de nieuwe *AS* moest ophalen bij Van Gend & Loos.
Dat er flinke belangstelling was voor het tijdschrift bleek uit het feit dat ik aan Athenaeum Nieuwscentrum in Amsterdam tweehonderd exemplaren per nummer leverde. Die gingen bijna iedere keer op, zodat Athenaeum vrijwel altijd moest nabestellen. Van Gennep in Amsterdam kreeg honderd exemplaren geleverd. Ik meen dat het Fort van Sjakoo veertig exemplaren kreeg. Andere winkels in het land kregen tussen de vijf en twintig exemplaren. Veel winkels hielden ook de oude nummers op voorraad. Ter vergelijking: de laatste jaren krijgt Athenaeum vijfentwintig exemplaren per nummer geleverd, die niet altijd uitverkopen.
Dankzij de connecties die Bas had gelegd, boden zich meer uitgevers aan en ik maakte dankbaar gebruik van zijn contacten bij winkels en uitgevers. Door de distributie maakte ik kennis met prachtige anarchistische tijdschriften als de *Cienfuegos Press Anarchist Review* van Stuart Christie (nooit geëvenaard!) en het Canadese *Open Road*, een fraai op krantenpapier in kleur vormgegeven tijdschrift. Aan de verspreiding heb ik altijd een voorliefde voor anarchistische tijdschriften overgehouden.
Stuart Christie – hij overleed onlangs – woonde op Orkney. Ondanks de afstand kwamen de boeken die hij naar me verzond wonderwel goed aan, al was Christie niet altijd even zorgvuldig met zijn boeken. De zending exemplaren van *The End of Anarchism* van Luigi Galleani, met een kwetsbaar crèmekleurig omslag, bleek hij ingepakt te hebben in dozen waarin lekkende toner voor een kopieermachine had gezeten…

GLORIETIJD

Het moet 1985 geweest zijn toen zich vrij plotseling een kentering voordeed in de verkopen van het anarchistische boek en tijdschrift. Binnen enkele maanden zag ik mijn omzet met ruim de helft verminderen. Blijkbaar was de glorietijd van anarchistische publicaties voorbij. Het leek me tijd om te stoppen. Een kleine anarchistische uitgever in Haarlem was bereid de distributie in afgeslankte vorm voort te zetten. Enige maanden later werd ik gebeld door wanhopige uitgevers die van de nieuwe distributeur nog geld te goed hadden, en door winkels die hun bestellingen niet geleverd kregen. Na overleg met enkele uitgevers confisqueerden Boudewijn Chorus van uitgeverij Pamflet en ik bij de distributeur de complete voorraad en administratie. Tot tevredenheid van uitgevers en winkels en mijzelf kon ik toen het distributieverhaal administratief afsluiten.
Daarmee kwam helaas een einde aan de gecombineerde verspreiding van anarchistische publicaties in Nederland.
Van het twintigtal uitgevers die ik vertegenwoordigde bestaat er niet een meer. Van de tijdschriften die ik aan winkels leverde, bestaat alleen *de AS* nog. Tot nu.

NOOT
(1) Zie mijn artikel 'Brandsma mut fut! Het libertair-provincialisme van Swatte Jat' in *de AS* 152/153/154.

SIMONE WEIL: DE WAARHEID ALS ROEPING

Johny Lenaerts

Simone Weil (1909-1943) was een klokkenluider, maar haar stem werd in haar tijd niet gehoord. Haar actualiteit berust in haar voorgevoel van een mogelijke ineenstorting van de industriële, technologische en geglobaliseerde wereld. Simone Weil was ervan overtuigd dat een eindeloze groei in een eindige wereld niet mogelijk is. Ze pleitte voor grenzen aan de groei, lang voordat daar in de publieke opinie sprake van was.

EEN BEWOGEN LEVEN

In een zowel intelligente als poëtische levensschets, waarvan de Nederlandse vertaling momenteel bij Kelderuitgeverij in voorbereiding is, onthult de Franse journaliste Ludivine Benard (1990) het beeld van een vrouw die geleefd heeft volgens principes die haar slechts tot één doel voorbestemd hadden: de roeping van de waarheid.

Simone Weil werd in 1909, als dochter van geassimileerde Joodse ouders, te Parijs geboren. Ze was buitengewoon begaafd en maakte schitterende studies, met name op wijsgerig gebied, waarna ze aan middelbare scholen als lerares werkzaam was. Daarnaast legde ze, uit sociale bekommernis, een levendige belangstelling voor politieke en maatschappelijke vraagstukken aan de dag. Niet, zoals vele intellectuelen, alleen theoretisch: ze deelde alles wat ze bezat met anderen en leefde zelf in ascetische eenvoud. In 1934 vroeg ze verlof en werkte enige maanden lang als arbeidster aan de freesmachine in de Renaultfabriek. En in de Spaanse Burgeroorlog ging ze naar het front, om de oorlog aan den lijve te voelen, zoals ze de bandarbeid had leren kennen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog week ze uit naar Groot-Brittannië en sloot ze zich aan bij La France Libre, de verzetsorganisatie van Charles de Gaulle. In 1943 stierf ze, 34 jaar oud, in een sanatorium te Ashford in Engeland.

Simone Weil is tot nu toe vooral bekend als een (zeer origineel) religieus denker, sommigen noemen haar een mystica. Toch is ze nooit tot de kerk toegetreden: ze wilde geenszins buigen voor de dogma's van een kerk die in haar ogen verantwoordelijk was voor de Inquisitie, de kruistochten en de vervolging van de ketters. Het is de verdienste van Ludivine Benard ruim aandacht te besteden aan haar sociale filosofie, want, zo stelt ze, de goddelijke openbaring betekende voor Weil niet het einde van haar politiek en sociaal engagement.

EEN FILOSOFE IN DE FABRIEK

Zodra Simone Weil afgestudeerd was zocht ze toenadering tot de revolutionairsyndicalisten, die volgens haar het best de belangen van de arbeiders verdedigden. Na een verblijf in Duitsland aan de vooravond van de machtsovername door de nazi's, groeit haar argwaan tegenover de politiek van de communisten en vraagt ze zich wanhopig af tot wat de vakbond in staat is in de strijd tegen het fascisme.

Ze gaat in een fabriek werken als ongeschoold arbeidster. In haar *Fabrieksdagboek* brengt ze verslag uit van de moeilijkheden die dat nieuwe leven met zich meebrengt: de taken die ze moet uitvoeren, de machines die ze ontdekt, de bevelen van de opzichters. Benard: 'De filosofe ondergaat de kwetsuren die door de machine veroorzaakt worden, een machine die niet de minste aarzeling of overhaasting tolereert; ze beleeft de intense vermoeidheid van die afmattende dagen, de vernedering van de berispingen die haar onophoudelijk verwijten niet snel genoeg te gaan.'

Deze pijnlijke fabriekservaring zal haar voor altijd tekenen. De crisis van de moderne arbeid schuilt volgens Weil bij de arbeiders in de scheiding tussen denken en doen. Benard: 'Om niet te veel te lijden onder zijn toestand, om de lelijkheid van zijn dagelijks leven te vergeten, is de arbeider verplicht te stoppen met denken, dient hij het denken op te schorten, maar dient hij terzelfder tijd aandachtig te blijven voor de bewegingen die hij moet uitvoeren om het tempo bij te houden; hij wordt derhalve knel gezet tussen bewustzijn en niet-bewustzijn, hij is zowel dood als levend: dat is onverdraaglijk.' Langzaam dringt bij de arbeider het gevoel door dat hij slechts een ding is. Hij wordt gereduceerd tot de toestand van arbeidsvlees: hij is een marionet in de handen van zijn werkgever en beperkt tot microtaken, en hij heeft geen enkel idee van het globale plan. Te midden van de andere arbeiders, zo merkt Simone Weil op, is de arbeider in de fabriek alleen. De les die ze daaruit trekt is onverwacht hard: nooit zal deze onderworpen massa tot revolutie overgaan, hun arbeid, die uitgevoerd wordt zonder de aanwezigheid van de geest, berooft hen van hun vrijheid.

REGRESSIE

Simone Weil roept op om alles opnieuw te overdenken, en op de eerste plaats de marxistische postulaten. De fout van Marx bestaat er volgens Weil met name in geloofd te hebben in een vooruitgang van de geschiedenis, die zou leiden naar het einde van de onderdrukking en naar een klasseloze samenleving. Weil drijft de spot met Marx' overtuiging dat de ontwikkeling van de productiekrachten noodzakelijkerwijs zou uitlopen op de bevrijding van de arbeiders. Ze koestert geen religieus geloof in de weldaden van de techniek; ze meent daarentegen dat de technische vooruitgang 'bankroet lijkt te zijn, omdat ze in plaats van welzijn, voor de massa's enkel fysieke en morele ellende gebracht heeft'. In naam van steeds méér productie heeft de grootschalige industrie de bureaucratie, de rationalisering, de doorgedreven specialisering georganiseerd. In naam van de techniek werd de arbeider onderworpen aan de machines. Daarenboven, benadrukt Weil, heeft de vooruitgang van de techniek slechts geleid tot een reusachtige machtsconcentratie, hetgeen de overheersing van bepaalde mensen over andere met zich meegebracht heeft. In tegenstelling tot Marx, die zijn hoop stelde in de haast onbegrensde ontwikkeling van de productiekrachten, is Weil ervan overtuigd dat een onbegrensde ontwikkeling in een wereld met begrensde hulpbronnen niet mogelijk is. Ze roept op om in deze het begrip 'limiet' te introduceren. Nee, men kan van de techniek geen onbegrensde ontwikkeling met een onbegrensd rendement verwachten, zo stelt ze. De hoop stellen in hypothetische nieuwe energiebronnen of in automatische machines die de menselijke arbeid zouden vervangen: 'dat is dromen'. Steeds meer menselijke middelen gebruiken om steeds schaarser wordende energiebronnen rendabel te maken, dat is contraproductief. Steeds meer arbeid

rationaliseren, dat zou betekenen dat men uiteindelijk hoge kosten, verspilling en parasitaire leiders creëert. Haar conclusie is duidelijk: 'De vooruitgang wordt momenteel, op haast mathematische wijze, omgezet in regressie.'

ACTUEEL

Het is de verdienste van Simone Weil te hebben aangetoon dat de afwijzing van de groei voor een radicale politieke kritiek absoluut noodzakelijk is en dat dit niet verenigbaar is met het voortbestaan van de kapitalistische economie.
'Alles uit Simone Weils pen is het waard gelezen te worden,' schreef Susan Sontag. 'Simone Weil is de enige echt grote geest van onze tijd,' meende Albert Camus, die haar teksten bij de vermaarde uitgeverij Gallimard uitgaf. Het is dank zij hem dat we haar momenteel nog kunnen lezen, herlezen of ontdekken.
Toen enkele jaren geleden bij Kelderuitgeverij in Nederlandse vertaling *Onderdrukking en vrijheid. Filosofische en politieke geschriften* verscheen, schreef de *NRC* (16-11-2018): 'Het werk van de Franse Weil laat je voelen wat de onderdrukten voelen. Vijfenzeventig jaar na de dood van de filosofe en mystica is het actueler dan ooit.'

VERDER LEZEN

Ludivine Benard, *De waarheid als roeping. Het levensverhaal van Simone Weil*; Utrecht, Kelderuitgeverij (in voorbereiding)
Simone Weil, *Onderdrukking en vrijheid*; Filosofische en politieke geschriften, Utrecht, Kelderuitgeverij 2018;
Geneviève Azam en Françoise Valon, *Simone Weil ou l'expérience de la nécessité*; Neuvy-en-Champagne, Editions le passager clandestin 2016.

Simone Weil

VAN EEN VAAG ANARCHISME NAAR EEN OPEN COMMUNALISME

Roger Jacobs

Zoals zovelen van mijn generatiegenoten voelde ik (jaargang 1954) mij in de nadagen van 'mei '68' sterk aangetrokken door de uitgesproken linkse ideeën die welig tierden op de bodem van de snel expanderende jongerencultuur. Als arbeiderskind met behoorlijke schoolresultaten trok ik als eerste in de wijde familie met een overheidsbeurs naar de (Leuvense) universiteit. Thuis, in de kringen van familie en buurt, werd er enkel schamper gesproken over politiek en politici, in Leuven begon ik mij te verdiepen in politieke ideeën.

Ik herinner me nog een filosofisch seminarie over de jonge Marx onder begeleiding van een assistent die later naam zou maken als conservatief filosoof. Buiten de muren bezocht ik lezingen van Ernest Mandel, één van de leiders van de Trotskistische 'Vierde Internationale', en van de grimmige maoïstische ideoloog Ludo Martens, later auteur van een apologetisch boek over Jozef Stalin. Van anarchisme wist ik niks, zij het als 'scheldnaam' voor militanten die zich onttrokken aan de 'noodzakelijke' partijdiscipline.

1– OPSTAP NAAR EEN (WEIFELEND) ANARCHISME

Om een lang verhaal kort te maken: gedurende anderhalf jaar was ikzelf actief in deze ML-middens. Lang genoeg om te beseffen dat ons Russisch of Chinees niet gesmaakt werd door de arbeidersklasse tot wie we ons prioritair richtten. Ik onderbrak mijn studies en ging een tijdje terug bij mijn ouders wonen. Onze straat heette 'Koolmijnlaan': zij verbond de arbeiderscité met de mijngebouwen. Daar kwam ik in contact met een buurtcomité opgericht door leden van Wereldscholen (WS). Het initiatief voor WS ging uit van een progressieve priester, Jef Ulburghs (1922-2010), die veel ervaring had opgedaan met arbeiderspastoraal in het Luikse industriebekken. Hij noemde zichzelf basissocialist en was geïnspireerd door de politieke pedagogie van de Braziliaan Paolo Freire. Jefs 'basis'-socialisme had een specifieke betekenis. Niet enkel arbeiders behoorden tot de basis, ook: bejaarden, gehandicapten, verslaafden, jongeren, … alle groepen die geen plek gegund werd onder de zon. Toch viel de 'basis' ook weer niet samen met de maatschappelijk misdeelden als dusdanig. De term verwees naar het mozaïek van lokaal verspreide individuen en groepen die reageerden op signalen van 'top down'-onderdrukking. Mensen die gedreven werden door het verlangen greep te krijgen op hun leven en samenleven. Niet langer de Arbeid/Kapitaal – maar wel de Top/Basis-tegenstelling stond bij Wereldscholen centraal.
Wat betekende dat in de praktijk? Leden van Wereldscholen waren actief in migrantenwijken (buurtcomités), de gezondheidszorg (medische collectieven in arme buurten), de rechtsbedeling (wetswinkels), het milieu (ecologische actiegroepen), man-vrouw relaties (feminisme), internationale solidariteit

(wereldwinkels), vorming (Arbeidsuniversiteit) en… Bijbelstudie. 'Arbeid' was nog slechts één actieterrein onder de vele andere waar acties werden gevoerd voor betere werkvoorwaarden en -omstandigheden en economische democratisering (arbeiderscontrole en zelfbeheer). Einddoel was dat dergelijke initiatieven en projecten zouden uitgroeien tot een alternatief voor de bestaande instellingen. In het artikel 'Naar een nieuwe sociale beweging' (1978) dat ik samen met een collega schreef kon je lezen: 'Deze projecten moeten een werkzaam impact hebben op de bestaande instellingen en deze in positieve zin veranderen' (let op de vage toonzetting). Tegelijk zou dit ten goede komen aan de activiteit, de creativiteit en de politieke bewustwording van de participanten.

In dezelfde tekst werd ook gewezen op de afkerige houding van het basissocialisme ten aanzien van de politieke partijen, inclusief de linkse progressieve. 'Het is de voornaamste taak van de basisbeweging om maatschappelijke experimenten op te zetten. De betrokken burgers moeten de onderdrukkende situatie zelf aanpakken en er een alternatief voor in de plaats ontwikkelen. Als politieke partijen de kritiek recupereren door ze te kanaliseren via de bestaande instellingen dan zal dit resulteren in oppervlakkige hervormingen.' Terwijl een gedoogbeleid ten aanzien van progressieve partijen aanvaardbaar werd beschouwd, 'kunnen we nooit zo ver gaan dat we een partij of een lokaal/nationaal bestuur zouden gaan steunen, laat staan eraan te participeren. Dat zou ingaan tegen de essentie van de basisbeweging en het verraad van het volk betekenen dat nooit kan "winnen", nooit de macht veroveren omdat staatsmacht nooit gelijk is aan volksmacht'. Een met ons bevriende docent, zelf ook priester, wees in een ander artikel op de nauwe band tussen basissocialisme en anarchisme: 'Zoals Bakoenin het reeds verstaan had, perverteert "elke macht van bovenuit" zichzelf omdat ze niet meer het volk, maar zichzelf vertegenwoordigt. Zo is elke macht uiteindelijk antidemocratisch'.

In het maandblad *Brandnetel* van WS verschenen wel degelijk artikelen die ofwel een zuiver anarchistische of eerder libertair-marxistische invalshoek hanteerden (onder andere een paar stukken van mezelf geïnspireerd door Arthur Lehning, Rudolf de Jong en Daniel Guérin) maar ze werden gepubliceerd naast bijdragen die even duidelijk marxistisch en soms zelfs marxistisch-leninistisch geïnspireerd waren. Ieder zijn eigen waarheid leek de redactielijn van het blad te zijn, waarbij het aan de lezer overgelaten werd een eigen standpunt te vormen. De meeste WS-militanten waren overigens geëngageerde maatschappelijke hulpverleners die de 'sociale actie' (à la Piet Reckman) niet uit de weg gingen maar zich daarbij nauwelijks gesterkt voelden door het marxistische of anarchistische 'grote verhaal'. WS zou in het begin van de tachtiger jaren imploderen en opgeheven worden. Haar voormalige leden waren/zijn terug te vinden in het brede spectrum van rode en groene partijen, vakbonden en diverse sociale bewegingen.

2 – VAN AFTASTEND ANARCHISME NAAR SOCIALE ECOLOGIE

Het door WS-mensen bij elkaar geklutste 'basissocialisme' bevatte best wat interessante ideeën (de poging om een emancipatorische beweging te ontwikkelen die een breed publiek kon aanspreken met een scherp oog voor recuperatie) maar spaarde ook de kool en de geit (arbeiders naast allerlei misdeelden en nieuwe sociale bewegingen, marxisme naast anarchisme), leed aan begripsverwarring (politiek, staat, macht, bestuur werden allemaal op één hoopje gegooid) en stelde geen klare doelstellingen (bestaande instellingen vanuit de basis emancipatorisch transformeren: hoe doe je dat? en vooral: hoe kun je dat meten?). In de nadagen van WS tikte ik een Nederlandse bloemlezing (Utrecht, 1977) met vier belangrijke artikelen van Murray Bookchin op de kop. Via een collega kreeg ik eerder toevallig Bookchins hoofdwerk *The ecology of freedom* (1981) in handen en nog een andere collega organiseerde in 1985 een lezing over diens sociale ecologie. Dat bracht bij mij een zogenaamde *Aha-Erlebnis* teweeg waardoor ik op het einde van de tachtiger jaren schriftelijk contact zocht met Murray.

Bookchins uitgewerkt perspectief van de 'sociale ecologie' geeft een duidelijke diagnose en remedie voor de problemen van onze tijd. De kool en de geit worden niet langer gespaard en knopen worden doorgehakt.

Enerzijds stelde hij dat de arbeidersklasse niet per se een revolutionaire rol moet spelen in een kapitalistische context. Als communistische militant (in de staal- en auto-industrie) maakte hij het immers mee dat de georganiseerde arbeidersklasse het op een akkoordje gooide met de kapitalisten in ruil voor een min of meer comfortabel plaatsje onder de kapitalistische zon. Met de institutionalisering van het sociaal overleg, eerst in de VS en niet veel later ook in Europa, werd het bestaansrecht van de kapitalist en dus ook van het kapitalisme impliciet erkend. Exit de rol van doodgraver van het kapitaal die Marx aan de arbeidersklasse had toegedacht.

In plaats van die interne doodgraver meende Bookchin echter een externe doodgraver van het kapitalisme op het spoor gekomen te zijn. Niet langer de tegenstelling kapitaal en arbeid maar wel die tussen kapitaal en natuur vormt de Achillespees van het systeem: kapitalisme brengt ernstige schade toe aan de gezondheid van àlle mensen én de natuur. Zijn basisstelling is dat de idee van menselijke overheersing van de natuur slechts kon ontstaan vanuit de geleidelijke hiërarchisering van menselijke biologische verschillen en de meer recentelijke klassenheerschappij eigen aan het kapitalisme. De oplossing van de ecologische problematiek veronderstelt dus het typische anarchistische streven naar het afschaffen van alle ongelijke machtsverhoudingen (en dus ook van het kapitalisme). Deze verstrengeling van de ecologische en anarchistische bekommernissen noemde hij 'sociale ecologie'.

Bookchin meende verder dat zowel marxisme, anarchisme als het revolutionaire syndicalisme op onterechte wijze staatsmanschap ('statecraft') en libertair bestuur ('politics') met elkaar identificeren. Dat gebeurde trouwens eveneens in onze (Vlaamse) variant van basissocialisme: volksmacht werd onverenigbaar geacht met bestuursparticipatie.

Heel scherp verwoordde Bookchin zijn onderscheid als volgt: 'Staatmanschap' vindt zijn uitdrukking in handelingen die door de staat gesteld worden: in het geweldmonopolie, in de controle over het gehele apparaat van maatschappelijk bestuur in de vorm van legale en regelgevende organen en in het bestuur van de maatschappij door middel van professionele wetgevers, legers, politie-

diensten en bureaucratieën. 'Politiek' is daarentegen een organisch verschijnsel in de zeer reële betekenis dat ze de activiteit van het politieke lichaam – in zeker opzicht een gemeenschap – is, net zoals het proces van het groeien van een plant een organische activiteit is. Politiek, opgevat als een activiteit, impliceert een rationeel vertoog, algemene *empowerment*, de inzet van de praktische rede en haar verwerkelijking in een collectieve en participatorische activiteit. Deze 'politiek' kreeg zijn organisatorische uitdrukking in het 'libertaire municipalisme' of 'communalisme' gefocust op de confederatie van 'vrije gemeenten' versus de gecentraliseerde natiestaat.

3 – VAN EEN DOGMATISCH NAAR EEN OPEN COMMUNALISME

Tot aan de eeuwwende was ik een begeesterd propagandist van het libertaire municipalisme. In de praktijk werd echter alsmaar duidelijker dat de tijd niet rijp was voor een letterlijke toepassing van de politieke theorie zoals Murray die op papier had gezet. Dat veronderstelde in zekere zin reeds een revolutionaire maatschappelijke constellatie die in de negentiger jaren – in het volle TINA-decennium volgend op de Val van de Muur – nergens meer bestond. Murray ging zich steeds dogmatischer opstellen en zijn critici verketteren om zich daarna tot aan zijn dood op te sluiten in zijn historische studies. Zelfs zijn nauwste medewerkster, Janet Biehl, verloor in de jaren na de eeuwwende haar geloof in de actuele politieke relevantie van het LM.

Persoonlijk zag ik geen heil in pogingen om een gloednieuwe municipalistische organisatie uit de grond te stampen met leden die gepokt en gemazeld waren in de leer van het communalisme. Vooral in Noorwegen (Oslo) is men op die manier te werk gegaan, meestal startend vanuit het opzetten van studiegroepen. Als gevorderde veertiger kon ik toentertijd reeds terugblikken op een kwart eeuw engagement in de linkse marge. In een klein conservatief landsdeel als Vlaanderen alleen al waren er gemakkelijk een tiental 'gauchistische' partijtjes en organisaties actief variërend van een handvol militanten tot enkele tientallen. Had het enige zin om daar nog een elfde aan toe te voegen?

Het leek me realistischer om uit te gaan van reeds bestaande initiatieven en bewegingen. In 1999 ging de wereldwijde anders-globaliseringbeweging spectaculair van start in de Amerikaanse stad Seattle met massale demonstraties tegen op til staande vrijhandelsakkoorden. De daaropvolgende jaren zouden de Sociale Fora mondiaal duizenden activisten in beweging brengen. De Braziliaanse stad Porto Alegre heeft toen een belangrijke rol gespeeld als gaststad voor het Wereld Sociaal Forum. Porto Alegre was ook de stad waar vanaf de negentiger jaren geëxperimenteerd werd met de participatieve begroting of het burgerbegroten: een poging om gewone burgers te laten deelnemen aan de gemeentelijke besluitvorming. Het bleek een redelijke succesformule te zijn die sindsdien in honderden steden en gemeenten werd ingevoerd. Natuurlijk kunnen dergelijke initiatieven vanuit municipalistisch perspectief bekritiseerd en verbeterd worden maar dan moeten de municipalisten wel dáár aanwezig zijn waar geëngageerde burgers op eigen initiatief de handen uit de mouwen willen steken.

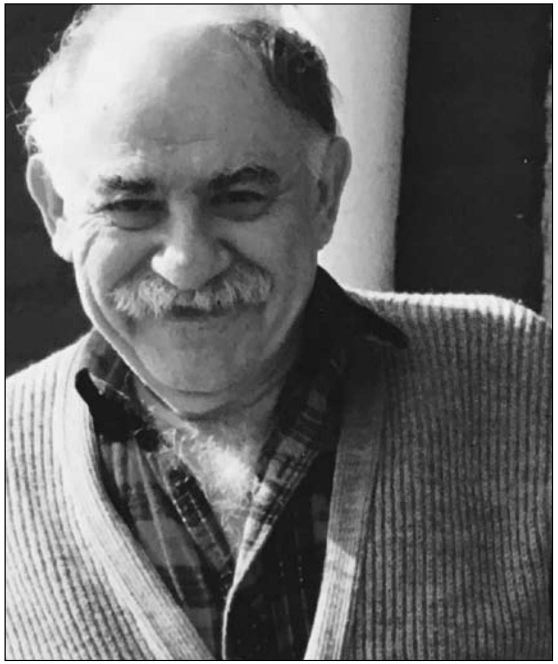
Ook was ik voorstander van een kritisch constructieve houding tegenover de Vlaamse groene partij waarvan de oprichting opnieuw teruggaat naar nonconformistische progressieve katholieken uit de late zeventiger jaren. Later zou de partij meer 'geprofessionaliseerd' worden en – net zoals haar Duitse zusterpartij waar Bookchin ooit zoveel hoop op had gesteld – evolueren van een principieel ingestelde naar een 'realistische' partij. Ondanks deze evolutie meende ik dat het verkeerd zou zijn de groene partij op één hoop te gooien met de andere partijen van de status quo. Het was haar grote verdienste geweest om typisch libertaire ideeën als basisdemocratie, decentralisatie, kleinschaligheid, eenheid-in-verscheidenheid in plaats van eenheid-door-hiërarchie, een ruimere weerklank te geven, ook buiten de marginale anarchistische subculturen. Ik ging ervan uit dat in het beste geval een dialoog met de groene theorie en praktijk mogelijk zou blijven; in het slechtste geval restte ons nog het inspelen op het 'slechte geweten' van de groenen, wijzend op de diepe kloof die er gaapte tussen de feitelijke resultaten die ze kunnen voorleggen en de principes die ze zeggen na te streven. Die relatie zou dus best redelijk tumultueus kunnen zijn met de nodige wrijvingen en botsingen.

VERZWAKTE PARLEMENTAIRE DEMOCRATIE

Sinds de financiële crash van 2008 is de politieke en ideologische wind zeker wat gekeerd. De legitimiteit en de slagkracht van de parlementaire democratie is sterk verzwakt. Denk maar aan het grote aantal mensen dat bij verkiezingen zekerheid zoekt in de schijngeborgenheid van autoritaire leiders (Trump in de V.S., Erdogan in Turkije, Van Grieken en De Winter in Vlaanderen en Wilders en Baudet in Nederland). Anderzijds is er tevens opnieuw belangstelling ontstaan voor vormen van participatieve en directe democratie en postkapitalistische alternatieven. Maar niet prioritair in de vorm van theoretische constructies of Grote Verhalen. De belangstelling gaat in de eerste plaats uit naar lokale en concrete projecten waarin actieve burgers dagelijks hun streven naar een andere en betere samenleving waarmaken. Kritisch analyseren, manifesteren en actie voeren worden niet uitgesloten – denk maar aan de klimaatmanifestaties van scholieren en studenten – maar men wil het daarbij niet laten. Men weigert immers een afwachtende houding aan te nemen (hebben de bestuurders oor voor onze boodschap?) waarbij het initiatief overgelaten wordt aan de tegenstrever. Velen engageren zich daarom in duizenden min of meer 'kleine revoluties' die hen in staat stellen zelf te denken, te handelen en te experimenteren. En dat is een goede zaak: de vernederende afhankelijkheid van publieke of private instanties wordt teruggedrongen door zich in te zetten voor maatschappelijke en politieke projecten gericht op wederzijdse hulp en solidariteit. Zo ontstaat er een nieuwe politieke participatiecultuur die het voordeel biedt dat elke stap in de richting van herstel of vernieuwing van de gemeenschap een stap in de goede richting is. Ook wanneer de volgende stap naar meer politieke slagkracht niet gezet wordt dan nog is er geen sprake van tijdsverspilling.

Politieke ideeën die aansturen op een radicale en globale omwenteling kunnen in dit proces een functie hebben. Deze ideeën zullen echter vooral als algemeen politiek kompas en narratieve inspiratiebron fungeren waaruit ideologisch bewogen activisten de kracht kun-

nen putten om vol te houden. Met dien verstande dat die kracht zich niet rechtstreeks vertaalt in een eenduidige, concrete handelingsstrategie.
De rol van het communalisme kan erin bestaan inspirerende ideeën te leveren voor de aan de gang zijnde strijd tussen het 'staatsmanschap' en de prille vormen van 'libertaire politiek'. Die strijd kan echter niet uitsluitend volgens theoretische voorschriften gevoerd worden maar zal mede de logica van zijn eigen praktijk moeten volgen (indachtig het Zapatistische motto: 'al vragend banen we onze weg'). Daarbij dient rekening gehouden te worden met het feit dat elk land en elke regio, waar ook ter wereld, haar eigen historische achtergrond, politieke cultuur, opportuniteiten en obstakels heeft die telkens een heel eigen kleur en karakter zullen verlenen aan het streven naar een '*bottom up*' georganiseerde politieke macht. We weten ondertussen dat politieke idealen slechts bij benadering kunnen gerealiseerd worden en ook dat zelfs die partiële realisaties niet voor eens en voor altijd vast staan. Deze '*condition humaine*' mag ons er niet van weerhouden onder veranderende omstandigheden telkens opnieuw op zoek te gaan naar originele openingen richting een menswaardiger, postkapitalistische en participatieve toekomst.

Murray Bookchin

ANARCHISME VOOR ALTIJD

Weia Reinboud

De AS *mag dan stoppen, het anarchisme blijft. Anarchisme is het mooiste isme van alle ismes omdat het twee dingen combineert: maximale individuele ontplooiing en maximale samenwerking. Of met het woord 'vrijheid' erin: maximale individuele vrijheid zonder antisociale vrijheden. Bij liberalen kan je de leus vinden, die ook Domela en andere anarchisten naar voren brengen: 'de vrijheid van de een houdt op waar die van een ander begint', maar liberalen frommelen er dan kapitalisme tussen en dat bevat door en door antisociale mechanismes. Zoals het mechanisme dat rijken rijker worden, wat misschien leuk is voor die rijken, maar ze worden rijk door anderen arm te maken of te houden. Antisociaal.*

Anarchisten zijn vanouds tegen de staat, maar ik moet zeggen dat het me niet zo bezig houdt, die staat. Ja de staat heeft het geweldsmonopolie, maar denk de huidige staat even weg en wie pakken dan dat monopolie? Ik vrees dat het WA-achtige groepen zullen zijn die hun kans schoon zien. (Voor wie de afkorting niet kent: de WA, 'weerafdeling', was de knokploeg van de NSB.) Uiterst belangrijk vind ik het om geweld zelf altijd te problematiseren, aan te wijzen, aan te kaarten, te bekritiseren, zowel dat van de staat als van groepen en individuën. Het antisociale dat er in geweld zit – ook in het historisch door anarchisten ingezette geweld. (Ik heb dan ook sterk de neiging die mensen niet bij de anarchisten te rekenen.)
De staat is een orgaan dat van alles op heel grote schaal regelt. En beregeld. Erg veel van die regels zouden weg mogen, maar intussen zijn er allerlei dingen die op heel grote schaal gedaan moeten worden, soms op wereldschaal zelfs. Het is in deze epidemietijd interessant om te zien dat er wel verzet is tegen wat 'de staat' allemaal aan 'regels' oplegt, maar dat dat meestal niet uit anarchistische hoek komt. Daar hoor ik juist veel verstandige dingen – omdat ze het helemaal niet als opgelegde regels zien, maar als de verstandige individuele gedragingen die de gezondheid in je sociale omgeving bevorderen.

LEEF NU ZOALS JE LATER ZOU WILLEN

Anarchisme vind ik leuk op elke schaal. Je kunt het als een vergezicht zien voor een staatloze toekomst, maar totdat het zover is kun je het op elke schaal gebruiken om je gedragingen te kiezen, te ontwerpen zelfs. Hoe zorg je dat in een vergadering iedereen aan bod komt (sociaal), hoe kaart je een eventuele grotebekkencultuur aan die altijd iets antisociaals in zich heeft? Hoe bestrijd je overal het meeste-stemmen-gelden, een manier van beslissingen nemen die altijd minderheden in de kou laat staan? Hoeveel spullen heb je eigenlijk nodig, hoe vaak heb je iets nieuws nodig, hoe kan je iets ouds weer de kringloop in laten gaan? Hoe hou je je ecologische voetafdruk klein? Welk vervoermiddel is het meest ecologisch toekomsbestendig? Hoe kan je helpen dat er meer biologische en minder chemische teelt komt, en hoe kan je helpen dat ook de biologische teelt veel beter wordt? Hoe bewerkstellig je dat er minder dieren ge-

vangen gehouden worden, inclusief de honden en katten? Enzovoorts.

HET HELE LEVEN

De dingen die ik hier noem zijn allemaal geen gemeengoed, het staat allemaal haaks op de prokapitalistische, consumptieve en ecologisch bewusteloze leefstijl van de meerderheid, die individuele vrijheden heilig vindt, zonder veel bekommernis om hun gevolgen. Het gaat steeds om dingen waar een liberalistisch vrijheidsbegrip en een anarchistisch vrijheidsbegrip tot verschillende uitkomsten leiden. Egoïstische vrijheden vinden nogal gemakkelijk een plaats binnen liberalistisch denken en niet binnen anarchistisch denken, zoals ik dat opvat. Intussen is anarchisme wat mij betreft wel heel erg individualistisch, gericht op maximale ontplooiing van iedereen in alle richtingen. Zo is het leuk om bij een concert van hedendaagse gecomponeerde muziek een anarchistische bekende tegen te komen. Of bij oude muziek. Of in het museum. Of bij het bestuderen van libellen. Je kunt wel voor honderd procent met het politieke bezig zijn, maar dat ligt me toch niet zo. Het is net als bij een wandeling, het einddoel is leuk om te bereiken, maar ondertussen kan je bij elke stap iets interessants of moois beleven.

WELKE VRIJHEID

In het verleden is veel energie van goedwillende mensen verspild aan onderlinge meningsverschillen, aan kleine of grote verschillen qua 'juiste lijn'. Met het huidige marginale bestaan van 'de beweging' is zulk geharrewar nog meer zonde van de energie dan ooit. Een anarchistische wereld is een leuk toekomstvisioen, maar om daar te komen zullen ofwel veel mensen heel drastisch moeten veranderen, ofwel er zal heel veel samengewerkt moeten worden met niet-anarchisten. En het leuke is, omdat anarchisme gaat over vrijheid en over samenwerking zijn er heel veel raakvlakken met allerlei andersdenkenden. Want wie houdt er nou niet van vrijheid? In mijn boek *Welke vrijheid* pluis ik de twee opvattingen over vrijheid uit zonder het over anarchisme te hebben. Het boek kreeg een leuke recensie waarin stond dat als er een inburgeringsexamen voor de mensheid bestond dit boekje verplichte literatuur zou moeten zijn. Ieder stapje weg van het egoïsme is er eentje, iedereen (behalve de egoïsten) vaart er wel bij om het anarchistische vrijheidsdenken te omarmen.

KENNISTHEORIE

Maar er is meer. Tegenover vrijheid staat macht en in discussies wordt erg veel macht gestopt. Onterechte generalisaties, stemmingmakerij, drogredenen inzetten, framen, dat soort dingen. We (Atalanta) schrijven teksten, willen ideeen uitdragen, willen kennis ingang doen vinden. En dus vonden we het van belang om ons in kennistheorie te verdiepen, daar ga je nooit slechter van redeneren. We waren niet van plan er verder iets mee te doen, we zagen het meer als het vergroten van onze gereedschapskist, maar uiteindelijk kwam er toch een niet erg gebruikelijke eigen kennistheorie uit. Die heb ik uitgewerkt in mijn boek *Modellisme*, een vorm van filosofisch scepticisme die naar mijn smaak buitengewoon goed bij anarchisme past. In een paar kreten: waarheid is een volkomen onbruikbaar begrip, iedereen maakt overal modellen van, iedereen begint met een aantal onbewijsbare en onherleidbare gokjes (technischer: al ons denken volgt de axiomatische methode), alle theorieën zijn in de grond helemaal hetzelfde opgebouwd. Je kunt je druk maken over domme ideeën, waarvan er heel veel zijn, maar er is niet zoiets als 'rationaliteit' waarmee die ideeën definitief ontzenuwd kunnen worden.

Iemand die wil dat de aarde plat is, zal dat idee altijd overeind kunnen blijven houden, hoe wereldvreemd het idee volgens anderen ook is. Het virus bestaat niet, vaccinatie leidt tot autisme, kapitalisme is noodzakelijk, god bestaat – wil iemand met een bepaald idee geen brug slaan naar andersdenkenden dan is er weinig hoop dat die ideeën afgezworen zullen worden.

STOÏCISME

Het is bij tijd en wijle om moedeloos van te worden. Maar wacht eens, was er niet in de klassieke oudheid ziets als stoïcisme? Met Atalanta hebben we ook die filosofen bestudeerd en vooral Rymke heeft er veel over geschreven. Hun millenia-oude politieke ideeën hebben zelfs raakvlakken met wat we nu anarchisme noemen.

NIET VANGEN

Een laatste voorbeeldje van hoe anarchisme overal in door kan sijpelen. Veganisme is een heerschappijvrije manier van eten en als veganisten/anarchisten de natuur gaan bestuderen doen ze dat op niet-invasieve wijze. In 1990 ben ik een determinatietabel voor libellen gaan maken waarvoor het niet nodig is, zoals elders in de veldbiologie gebruikelijk was/is, om de dieren te vangen. Deze tabel wordt nog steeds veel gebruikt!

BOEKEN

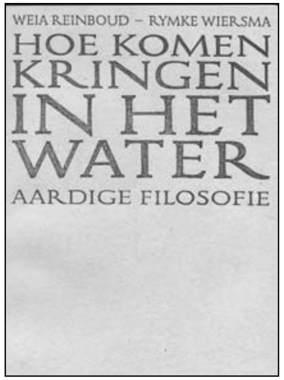
Weia Reinboud en Rymke Wiersma, *Hoe komen kringen in het water. Aardige filosofie*, Atalanta, Utrecht 1989

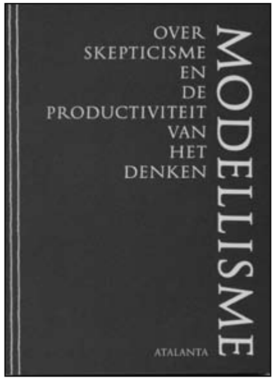
Rymke Wiersma en Weia Reinboud, *Het beste voor de aarde. Het moeilijkste kinderboek van altijd*, Atalanta, Utrecht 1989, herdruk 2015

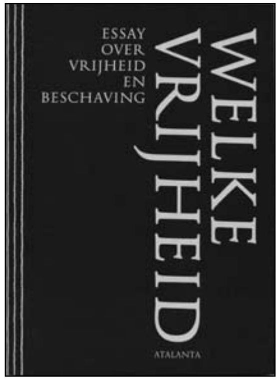
Weia Reinboud, *Welke vrijheid. Essay over vrijheid en beschaving*, Atalanta, Utrecht 2010

Weia Reinboud, *Modellisme. Over skepticisme en de productiviteit van het denken*, Atalanta 2009

Rymke Wiersma, *Stoïsche notities. De stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld*, Atalanta, Utrecht 2008

DE WERELDREVOLUTIE? DAAR WERD AAN GEWERKT!

Bas van der Plas

'Hun strijd, onze strijd, internationa-a-ale solidariteit...'. Hoe vaak heb ik die leuze gehoord tijdens de vele demonstraties waar ik actief aan deelnam? Internationalisme was en is voor mij een vanzelfsprekendheid. Ooit was ik lid van een organisatie die zich de Internationale Revolutionair-Marxistische Tendens noemde. Internationaal, jazeker.

De geschiedenis van het socialisme kent de Eerste tot en met de Vierde Internationale, een Vijfde is in oprichting. Merkwaardig is natuurlijk wel dat socialisten, of diegenen die ervoor door willen gaan, vaak 'Internationaal' aan hun naam toevoegen. De onder de naam 'Internationale Socialisten' in Nederland opererende groepering bedient zich van zo'n pleonasme, want naar mijn overtuiging is socialisme altijd internationalisme. De 'Vader der Volkeren' uit Georgië is uitvinder van het 'socialisme in één land', wat tot een politiek systeem leidde dat veel overeenkomsten vertoont met dat van een Oostenrijkse huisschilder onder de naam 'nationaal socialisme'.

Wanneer we nu naar de politieke realiteit kijken zien we nationale partijen die aan verkiezingen meedoen en zich links en/of socialistisch noemen. Dat is nog tot daaraan toe, je kan je voorstellen dat een zetel in een parlement gebruikt gaat worden als spreekbuis, als openbaar politiek forum om je ideeën te verspreiden. Het wordt heel anders wanneer je door verkiezingsdeelname al aangeeft ook bereid te zijn een land te gaan regeren. Dat wil bijvoorbeeld een partij die zich groen en links noemt, begrippen die door haar toedoen verworden zijn tot holle leuzen, besmeurde vlaggen die geen enkele lading dekken. Regeringsdeelname wil ook een partij die zich letterlijk 'socialistisch' noemt, desnoods in een coalitie met regentenpartijen als VVD, CDA of PvdA.

De denker uit Trier, die overigens regelmatig in Zaltbommel verbleef waar een familielid de basis legde voor een van Neerlands bekendste multinationals, maakte al onderscheid tussen reactionair, burgerlijk en utopisch socialisme. Het zijn de vormen van socialisme die het kapitalisme onaangetast laten, maar wellicht hier en daar wat al te scherpe kantjes weg willen vijlen.

Als een kostbaar kleinood koester ik een historische video-opname uit 1983 van de Internationale Nieuwe Scene (INS) met het spektakel Mistero Buffo. Voor wie het niet (meer) weet, of niet meer wil weten: ooit bestond er zoiets als strijdcultuur en voor mij was de INS daar een van de meest uitgesproken exponenten van. Andere voorbeelden zijn Proloog, Werktuig, Vuile Mong en zijn Vieze Gasten, Bots, de Fanfare van de Eeuwigdurende Bijstand, Rapalje, RK Veulpoepers BV, Kladderadatsch. Veel van die groepen waren verenigd in het Kultureel Front. En zij traden vaak op bij demonstraties en manifestaties. Naar de opname van de INS kan ik doorgaans niet met droge ogen kijken. Wat een strijdbaarheid en wervingskracht gaat er van hen uit. Je ziet een hamer zich verenigen met een sikkel, een rode vlag wordt hooggehouden, de vuisten gebald en het mooiste lied wordt als toegift nog eens herhaald: 'o lie-o-lie-o-la, onze rangen groeien aan. De ware socialisten willen een vrij bestaan'. In de zaal wordt uitbundig meegezongen. Met een brok in mijn keel druk ik nog maar eens de herhaalknop in en weer trekt het hele spektakel aan mij voorbij.

'GO FOURTH AND MULTIPLY'

In 1983, het jaar dat de opname gemaakt werd, was de strijdcultuur eigenlijk al over haar hoogtepunt heen. Aan het eind van die tachtiger jaren ontstond het gedrocht Groen 'Links', waarin met name de geëngageerde middenklasse zich manifesteerde. Van 'ware socialisten' was geen sprake meer. De socialist Fred van der Spek verklaarde op het PSP-congres van 1985 dat hij 'niet wankelde in zijn overtuiging', waarop hij de partij verliet en zich aansloot bij de ook al snel ter ziele zijnde Partij voor Socialisme en Ontwapening. De rangen groeiden niet aan.

Ik was in die tijd betrokken bij een van de vele variaties van de Vierde Internationale. Onze rangen groeiden evenmin aan, wel het aantal variaties: 'Go Fourth and Multiply' leek het devies.

Ook in maoïstische hoek was er het nodige aan de hand, waar uiteindelijk de Socialistische Partij van overbleef. Ik kon echter met de beste wil van de wereld ook hier geen 'ware socialisten' ontdekken, terwijl juist de behoefte aan ingrijpende maatschappelijke veranderingen bijzonder groot is.

Want het kapitalisme verkeert weer eens in een crisis, nu coronacrisis geheten. In het parlement vertegenwoordigde partijen overbieden elkaar wat het aandragen van oplossingen voor deze crisis betreft. Maar over een radicale – linkse en/of socialistische – systeemverandering wordt niet gerept. Laat staan dat internationale solidariteit of internationalisme nog een item is. Er zou nu een stap

verder gezet kunnen worden door niet aan die verkiezingen mee te werken, die verkiezingen te boycotten, door niet te gaan stemmen, door te laten weten dat het democratisch circus een circus van de machthebbers is dat geen ander doel dient dan de maatschappelijke verhoudingen in stand te houden en de crisis maar weer uit te smeren over die lagen van de bevolking die toch geen stem hebben, of ze nou aan verkiezingen meedoen of niet. Kies dan zelf, kies voor het laatste! Maar de politiek schoof verder op naar het midden en de bestaande partijen, van rechts tot links, verschillen steeds minder van elkaar. Ja, ze willen allemaal meer Kamerzetels, sluiten coalities, doen water bij de wijn, leveren standpunten in, verruilen de ideologische uitgangspunten voor de pragmatiek van alledag.

Intussen zingt Hilde Uitterlinden van de INS het prachtige en smartvolle 'Ik werk in de groeve...' vanaf mijn 'flatscreen', straks eindigen ze weer met de ware socialisten. En ik denk aan vroegere conspiratieve bijeenkomsten in dat vervallen Parijse gebouw waar kameraden van Arbeiterkampf uit Oostenrijk, Gia To Sozialismo uit Griekenland, de Comités Communistes pour l'Autogestion uit Frankrijk en wij uit Nederland bijeenkwamen onder het ovale portret van Karl Marx aan de afbladderende muur om de wereldrevolutie te plannen. Maar o wee, wat bittere smart (citaat uit een heel andere discussie), ook onze rangen groeiden niet aan.

Al een aantal jaren ben ik op zoek naar een uitweg uit deze politiek doodlopende straat. Al vele jaren geleden las ik met graagte het blad *De Vrije Socialist*. En verdiepte ik mij in het blad *de AS*, dat we bij *Kleintje Muurkrant* in ruilabonnement hadden. Later nam ik zelfs een abonnement op *de AS*, waardoor ik het gevoel had ook ideologisch meer op te schuiven richting anarchisme. De rol van actieve deelname aan een voorhoedepartij behoorde steeds minder tot mijn politieke bagage, het democratisch centralisme leidde slechts tot dictatuur en in mijn bestaande politieke leven voelde ik mij steeds daklozer. Ja, in mijn hart ben ik nog socialist, hoewel ik mij nu het liefst anarcho-socialist zou willen noemen, een andere wereld zou nog steeds mogelijk moeten zijn, zelfs noodzakelijk zijn om nog een perspectief op overleven te hebben. 'Het tij zou kunnen keren,' zingt de INS in het boven geciteerde lied.

NAAR DE MOTTENBALLEN

Een bekende Nederlandse revolutionair die ik... oh nee, wacht even: dat is een fout begin van deze zin! Een revolutionair is per definitie internationalist omdat een revolutie nou eenmaal niet ophoudt bij het Drielandenpunt of in de Waddenzee. Opnieuw: een bekende internationale revolutionair dus, die ik als mijn politieke mentor beschouw, maakte eens een schampere opmerking over een andere internationale revolutionair. 'Die is boekiesschrijver geworden...' Die andere internationale revolutionair had een tragisch oorlogsverleden, daarna gewerkt in Latijns-Amerika ter verbreiding van de revolutionaire gedachte en uiteindelijk volkomen gefrustreerd terechtgekomen in het absoluut niet revolutionaire Amsterdam-Noord. Om zijn trauma's en frustraties af te reageren was hij begonnen met schrijven en weldra verscheen een reeks boeken van zijn hand.

Met mijn politieke mentor en een aantal geestverwanten bleef ik doorvergaderen en tactische en strategische plannen maken voor de volgens onze analyses onherroepelijk in aantocht zijnde wereldrevolutie.

Vanuit halfduistere bedompte vergaderruimtes in Utrecht, Amsterdam of Nijmegen reisde ik dan naar het zuiden om het daar woonachtige proletariaat de historisch voorbestemde dialectische en materialistische taak duidelijk te maken, maar helaas was men er dan net weer in de ban van carnaval of andere door kerk en bourgeoisie geïnitieerde afleidingsmanoeuvres in het kader van brood en spelen. Zucht. Naderde de wereldrevolutie zonder het zuidelijk deel van Nederland? Maar nee, bij nader inzien gloorde nergens morgenrood aan de horizon en allengs werden we meer vergadertijgers dan revolutiepropagandisten. Voor, na en vanuit die vergaderingen werden discussiestukken geschreven, brochures uitgebracht en we probeerden medestanders te vinden door het uitgeven van pamfletten, krantjes en tijdschriften. Lezersgroepen zouden dan vanzelf het revolutionair besef krijgen dat nodig was voor ingrijpende maatschappelijke veranderingen.

We fuseerden, niet dan na eindeloze discussies over de fundamentele uitgangspunten, met andere groepjes, die zich vervolgens weer in verschillende variaties afsplitsten en ook weer met hun eigen brochures, krantjes en tijdschriftjes kwamen.

De stapel lectuur groeide, het aantal activisten nam af. Mijn politieke mentor was intussen ook schrijver van een boek geworden, meer geschriften volgden, ook hij werd 'boekiesschrijver' en schreef daarnaast nog analyses over de internationale politieke situatie en de mogelijkheden voor revolutionaire veranderingen. Inmiddels niet meer in de vorm van gedrukte brochures maar, uiterst modern, op een eigen website.

In de tijd dat mijn inmiddels 98-jarige mentor boekiesschrijver werd kwam ik in een groepje terecht dat het nog eens wilde proberen om een blad uit te geven dat een voorhoederol zou kunnen spelen binnen het linkse gedachtegoed.

Daar zou een wervende taak van moeten uitgaan, discussies zouden ontstaan en meningen botsen, maar uiteindelijk was toch het misschien wat verder weg liggende doel: de radicale maatschappijverandering. Het woord revolutie was inmiddels naar de mottenballen verwezen. Een aantal nummers van ons blad verscheen, maar het papier werd uiteindelijk toch vervangen door kilobytes. En we werden dan verzocht om eens in de zoveel tijd een 'stukkie' in kilobytes te leveren, zodat die stukkies gelezen konden worden op het beeldscherm van de computer, de laptop of zelfs de 'tablet'.

Bladen en blaadjes vallen werd geen begrip dat alleen met de herfst te maken had, maar gold en geldt zeker voor de bladen en blaadjes die moesten oproepen en aanzetten tot, en de bagage leveren voor, de zo gewenste en noodzakelijke maatschappelijke veranderingen. Anders dan langs reformistische weg, zoals parlementair 'links' voorstaat. Die bagage werd voor een deel geleverd door het tijdschrift *de AS*, waarvoor ik zelf soms ook 'stukkiesschrijver' werd.

Nu hoop ik maar dat anderen in dit nummer een duidelijke analyse maken van het waarom van het verdwijnen van *de AS*, zodat de laatste overgebleven lezers deze stap in ieder geval kunnen begrijpen en deze analyse zou wat mij betreft een perspectief moeten inhouden voor de voortgang van het anarchisme! Want dat er behoefte is aan perspectief, aan analyse, aan het doorgeven van een fakkel is voor mij wel duidelijk.

DAN BEN IK GRAAG EEN ANARCHIST

Roel van Duijn

Toen ik achttien was en van school verwijderd, omdat ik hardnekkig demonstraties tegen de atoombom organiseerde, ben ik op zoek gegaan naar een andere samenleving, een systeem van vrijheid, vrede en gelijkheid. Dat werd mij aangereikt door iemand van de oudere generatie die deelnam aan een van onze Ban-de-Bom-acties in Den Haag. Het was Wim de Lobel. Hij had een kamer vol boeken en ik verslond Bakoenin, Alexander Berkman, Anton Constandse en vooral Kropotkin. Zij overtuigden mij dat er een antiautoritaire samenleving mogelijk was, op basis van overleg en wereldomspannende samenwerking. En dat de mensen van goede wil waren, maar dat machthebbers en kapitalisten dit ideaal in de weg stonden. Een revolutie stond eraan te komen. Als de arbeiders dan niet de autoritaire communisten zouden volgen, dan zou deze heerlijke wereld zeker gerealiseerd worden.

Het vervulde mijn hart. Er was slechts één herinnering die me soms lichte twijfel bezorgde. In mei 1945 had ik op de arm van mijn vader gezien hoe Canadese soldaten met dreigende geweren Duitse soldaten vanuit de bunkers in de duinen terugjoegen naar hun vaderland.
Het was een dag van grote blijdschap, mijn vader ontving de Canadese soldaten een paar dagen later juichend in onze achtertuin. Het waren dagen die de glans van een revolutie hadden. Maar was deze revolutie niet met groot geweld gepaard gegaan? En hadden wij de nazi's zonder door generaals gecommandeerde legers kunnen verslaan? Het viel me op dat alle boeken die ik uit de bibliotheek van Wim gelezen had van voor de Tweede Wereldoorlog waren.
Een tweede twijfel aan het anarchisme sloeg toe, toen ik in 1964 bij mijn werk aan de lopende band van de Amstel Brouwerij aan mijn medearbeiders vroeg of zij niet liever hun salaris zouden willen ontvangen zonder ervoor te werken, zodat zij zich verder zouden kunnen ontwikkelen en zich aan de revolutie konden wijden. Nee, dat voelden zij als een eerloos bestaan. Ze wilden liever dingen kopen en vroeg naar hun werk. Oef, hoe kon er dan revolutie komen, als de arbeiders gedwee in loonslavernij wilden blijven?
Dit maakte mij wanhopig en toch moest en zou de revolutie komen, want zonder die grote omwenteling stond ons een atoomoorlog te wachten, meende ik. Zodat ik van mijn loon een schrijfmachine kocht en op de stencils voor het nieuwe tijdschrift *Provo* typte: 'Het is niet de hoop, maar de wanhoop die de revolutie maakt.' En wie zou deze revolutie dan wel maken?
Nee, niet de grote massa van verslaafde consumenten, maar… het *provotariaat*. De subversieve menigte van de opstandige jongeren die niet vastgeschroefd in de economie zitten. Provo's zoals wij. Wij, die wisten dat wij de verliezers zouden zijn, maar nu het nog kon nog eenmaal hartgrondig klappen wilden uitdelen. Omdat wij in het verzet onszelf vinden!

ER ONTWAAKTE EEN PROVOTARIAAT

Was dat anarchisme? *De Vrije*, inclusief Wim en Hans Ramaer, *Recht voor Allen* en *Buiten de Perken* kreunden dat wij bij onze happenings magische gekkenpraat uitsloegen en zeker niet anarcho-syndicalistisch waren. Toch was het anarchisme riep ik terug. Maar dan voor een andere tijd, waarin de arbeidersklasse aangepast was en het consumentisme een massaal verslavingsgevaar was. En het milieu werd bedreigd. Het miljeu? Jazeker, het *miljeu*. Het was 1965. Onze leefomgeving is namelijk in gevaar, legde ik uit. En ik verwees naar het boek *Stikkende steden*, geschreven door Murray Bookchin. Die was toch ook anarchist?
Tot mijn verbazing sloeg de provogedachte aan en warempel er ontwaakte een provotariaat. Zelfs buiten Nederland. Stiekem groeide de hoop dat er wel degelijk iets als een revolutie zou uitbreken en dat dan toch bedrijfsraden en wijkraden een netwerk zouden vormen die de samenleving van onderop zouden leiden. En waarom niet ook een parlement? De oude anarchisten vonden dat weliswaar een kapitalistische schijngestalte, maar het was toch te combineren met al die raden? Had niet ook Kurt Eisner gedurende de Münchense Radenpubliek in 1919 dat bepleit? De provo's slaan de weg van de corruptie in, schreven de oude, wijze anarchisten.

De hoop steeg gevaarlijk hoog toen wij als Kabouterbeweging zelfs een alternatieve staat oprichtten. Een staat in de staat, althans op hetzelfde grondgebied. Een staat die geen staat was, maar een vrijstaat, zonder monarchie, geleid door departementen voor alternatieve landbouw, industrie, volksverdediging, wonen, verkeer. Er volgde een grote overwinning bij de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezing en in andere steden. Het anarchisme stond op de kaart. Even, in 1970. Maar we raakten op twee manieren in de knoop.

ACADEMIE VOOR SABOTAGE

Wie was de leider? Niemand, was ons antwoord. We zijn anarchisten. Maar de pers bepaalde toch dat ik de leider was. Ik bleef interviews geven en er waren kabouters die zich daarover opwonden, omdat dit de leidersrol onderbouwde, terwijl die in strijd was met onze ideologie. Had ik eerder bij Provo meegemaakt. Dat was knoop 1.
Knoop 2 was nog pijnlijker. Als alternatief voor de NAVO presenteerde ik mijn Sabotagenota. Tegen een eventuele bezetter zou geen militair geweld moeten worden geboden, maar hem zou het leven onmogelijk gemaakt worden door niet-militair volksverzet, door systematische sabotage. De gemeenteraad wees mijn voorstel af. Erger was, dat na aanvankelijke belangstelling de cursussen, die wij organiseerden, steeds matiger bezocht werden. Bij gebrek aan cursisten kwijnde onze Academie voor Sabotage.
Hoe zou dan moeten worden opgetreden tegen een bezetter? Toch op de manier waarop wij van de nazi's bevrijd waren, dus militair? En zou die methode dan niet het einde van het anarchisme betekenen? Helemaal denkbeeldig was een stalinistische bezetting van West-Europa niet. Zeker niet als de NAVO er niet zou zijn, wat wij wilden.

Wij slaagden er niet in om ons anarchistisch ideaal van de vrije mens te combineren met gedisciplineerde organisatie. De spanning tussen die vrije mens en de aanvaarding van gecontroleerd leiderschap hielden wij niet vol. Aanvaarding en oplossing van die noodzakelijke spanning – zonder te vluchten in de

droom dat alles spontaan goed gaat – is de wezensvraag van het anarchisme. Wij vonden geen sluitend antwoord op die vraag.
Evenmin trouwens als veel van onze geestverwanten in Parijs en Berlijn. De inspiratie was niet verdwenen, maar de organisatievorm wel. Veel kabouters en anarchisten zetten het werk nu voort in maatschappelijke bewegingen en politieke partijen, zelfs in de communistische. Dat laatste verfoeide ik als een buiging voor het autoritaire denken en ik koos voor de 'christen-radikale' PPR. Een voorloper van De Groenen en GroenLinks. De PPR zag ik als een goede evenwichtskunstenaar op het slappe koord tussen leiding en basisdemocratie. Terecht, meen ik ook nu. De gekozen leiding had zich steeds te verantwoorden, had echter wel de ruimte om effectief te opereren. Bijvoorbeeld door deelname aan het gematigd linkse kabinet Den Uyl (1972-77). Kan een anarchist wethouder zijn? Ik werd het. En voor het Europees parlement werken? Ik deed het. Ik aanvaardde de staat om Europa te helpen en om verbonden te zijn. Praktisch idealisme noemde ik het.
Toen de PPR opging in GroenLinks heb ik mij daartegen aanvankelijk verzet, omdat ook de communistische partij daarvan deel uitmaakte.

DE GROENEN

Samen met anderen richtte ik in 1986 Groen Amsterdam en weldra De Groenen op. En in die kleine partij De Groenen zag ik mijn oude vriend Hans Ramaer terug, die ik in de vroege jaren zestig in de redactie van *De Vrije* had leren kennen. Waren wij dan nog wel anarchisten, vroegen wij elkaar. Hij in de Provinciale Staten, ik Amsterdams gemeenteraadslid, en beiden ook graag bereid hogere functies in het staatsbestel te aanvaarden. Hans meende dat je je dan toch anarchist kon noemen, ik twijfelde.
Goede politiek is het met hart en ziel werken aan een betere maatschappij, zonder eigen belang in materiële zin. En zonder de zucht naar machtsuitoefening over anderen. Dienende politiek, gericht op oplossingen voor menselijke problemen. Dat deden zowel Hans als ik. Maar hij zette zich ook concreet in voor het anarchisme als redacteur van *de AS*. Ik zag dat meer als geschiedschrijven, als filosofische activiteit van hem, iets naast de harde politieke strijd. Ik concentreerde mij volkomen op de consequenties van de strijd voor de mensenrechten in de stad en de wereld, voor de natuur en de vrede. Die consequenties smaakten soms als een brok zout in de keel.
Ik was vaak op reis in de Balkan en zat er met mijn neus op toen daar het nationalisme van al die kleine staatjes explodeerde. Ik was verdiept in Kosovo, dat jarenlang onderdrukt werd door Servië. Toen dat steeds erger werd, leek mij een militaire bevrijding, zoals ik die in 1945 als kind had beleefd, de enige oplossing. Voor systematische sabotage, zoals ik als kabouter bepleit had, voelden de Kosovaren evenmin als destijds de Nederlanders.
Ik was het eens met Joschka Fischer, toen die bombardementen wilde op Servische militaire doelen. Erger nog, ik scheef in *Trouw* dat ik 'lid' van de Navo geworden was. Hoe anders konden de Kosovaren uit de tirannieke greep van de bezetters verlost worden? Geweldloos verzet, dat in Kosovo gedurende jaren gevoerd werd, had geen resultaat opgeleverd. Was het nu echt mijn afscheid van het anarchisme?

Ik troostte me dat Anton Constandse na zijn afscheid van het anarchisme later ook weer voor anarchistische bladen, zoals *de AS*, is gaan schrijven. En dat Kropotkin door duizenden anarchisten werd begraven, ondanks dat hij tijdens de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk partij koos voor de geallieerden en dus, uit nood, het militaire apparaat van die zijde heeft ondersteund.

STAATSDWANG ONVERMIJDELIJK?

Ik had een kwaad geweten tegenover het anarchisme, maar later kreeg ik het makkelijker. Als lid van een Amsterdamse deelraad was van onderop werken aan een verdraagzame multiculturele samenleving meer in de lijn van het anarchisme. Daarnaast ben ik 'liefdesverdrietdokter' geworden en in dit vak vond ik bevestiging van het anarchistisch uitgangspunt dat een onafhankelijke, liefdevolle persoonlijkheid het recept is voor geluk.
Hoe zou een anarchistische samenleving de pandemie aanpakken? Van onderop, vertrouwend op de actieve medewerking van de burgers aan de noodzakelijke hygiëneregels. Maar als onvoldoende mensen dat zouden doen, zoals een tijd lang het geval was? Er zou dwang nodig zijn, van bovenaf. Door de staat.

Is anarchisme dan een onmogelijk ideaal? Als strategisch concept in de strijd die gaande is in de wereld is het anarchisme gebrekkig, maar als levensfilosofie is het de enige gezonde.
Ik vind het moeilijk mezelf te definiëren. Maar toen ik Trump hoorde schelden op de demonstranten die opkomen voor de waarde van zwarte levens, tegen racisme, en hen '*anarchists*' noemde, ging er een schok door me heen. Aha! Als die vermomde fascist dat zo zegt, reken ik mij dolgraag tot de anarchisten. Het volgende moment was ik die vent alweer vergeten maar voelde ik diep in mijn hart de bevrijdende, jeugdige klank van dat woord. Waarin de mens zichzelf kan zijn en de samenleving in ontspannen samenhang. En dat áls ik een ist ben, dan is het anarchist.
(Fulda, eind oktober 2020)

ANARCHISME – VOORHEEN EN HEDEN

Thom Holterman

Het anarchisme is geboren uit een radicale ontkenning van alles wat de mens onderworpen houdt. Het is tevens gebaseerd op gelijkheid, vrijheid en autonomie. De vele stromingen die onder die naam vallen, voeden het libertaire gedachtegoed. Ze verenigen zich in verschillende vormen van strijd (tegen totalitarisme, kolonialisme, kapitalisme, enz.). Deze introductie is te vinden bij de Franse politicoloog Édouard Jourdain in zijn boek L' anarchisme *(2020). De schrijver is eveneens redacteur van het Franse anarchistische, studieuze tijdschrift* Réfractions*. Het boek inspireerde tot het volgende.*

De anarchistische strijd voert in de praktijk vanuit diverse richtingen gemeenschappelijk naar een toekomstige maatschappij. Die richtingen manifesteren zich in de praktijk als (anarcho)syndicalisme, pedagogische instellingen, federalistische bewegingen, vrije communes, enzovoort.
Het anarchisme kwam in Europa op tijdens de industriële revolutie en vormde een onderdeel van de arbeidersbeweging. Door de hegemonie van het marxisme verdween het een tijd. Door nieuwe emancipatorische perspectieven hernieuwt zich momenteel dat libertaire project, in de voetsporen van vergeten experimenten, die nog steeds levensvatbaar blijken.

Je ziet: er wordt géén definitie van het anarchisme gegeven, als verschijnsel is het ondefinieerbaar. Anton Constandse spreekt dan ook over 'de *bron* waaruit ik gedronken heb' (de titel van een van zijn boeken, 1985). Binnen het anarchisme zijn wel enkele kernbegrippen op te sommen, zoals vrijheid, emancipatie en gelijkheid.
De praktijk wijst verder uit waarover het anarchisme gaat. En zoals we zullen zien, maakt dit de theorie niet overbodig.

DE CONSTRUCTIE VAN HET VERHAAL

Het 'verhaal' over het anarchisme bestaat bij Jourdain uit drie onderdelen. Het eerste onderdeel leert iets over de verschillende theorieën die binnen het anarchisme in omloop zijn. Die theorieen leveren geen gesloten systeem op maar laten allerlei marges toe. Het tweede onderdeel laat zien hoe die theorieën werkzame handelingspatronen vormen. Ze leveren daarmee de praktijk van revolutionaire wapenfeiten en libertaire experimenten. De wapenfeiten gaan over traditionele praktijkvoorbeelden – zoals de Commune van Parijs 1871 en de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939 – maar lopen door tot het heden, zoals de Rojava-revolutie in Koerdisch Syrië, met het libertair municipalisme van de anarchist Bookchin als leidraad.
Het derde onderdeel grijpt terug op het idee van de veelheid van theorieën, die zich onverminderd uitbreidt. Zonder te ontkennen dat voorheen ook al een libertaire gevoeligheid te onderkennen was bij sommige niet-anarchisten, leveren bepaalde maatschappelijke toestanden in de twintigste eeuw broedplaatsen voor die gevoeligheid op. Dat dit ook in een veelheid van praktijken tot uitdrukking komt, spreekt bijna vanzelf.

Aldus tekent zich bij Jourdain een anarchisme af dat als 'construct' ook regelmatig als een 'profiel' in het tijdschrift *de AS* is te vinden.
De AS, door Hans Ramaer in 1972 opricht, was bijna een halve eeuw een anarchistisch thematisch kwartaalblad. Het besteedde aandacht aan een veelheid van libertaire praktijken, steeds via een kernbegrip als speerpunt. Het verschafte informatie over allerlei anarchistische stromingen en hun historische oprichters of woordvoerders en het richtte zich op her- en erkenning van mannen en vrouwen die ons voorgingen, regelmatig ongeacht of het wel om 'echte' anarchisten ging. Soms trof men iemand die weinig met het anarchisme ophad, zoals Guy Debord (zie het thema van *de AS* 134/135). Hij viel echter schrijvend de bestaande maatschappij aan op een manier, die anarchisten niet zou misstaan. Men komt hem dan ook nog geregeld geciteerd tegen.
De theorieën van voorheen zijn geleverd door mensen als Proudhon, Bakoenin, Kropotkin en Stirner. We komen ze in het eerste onderdeel tegen. Ook al wordt er tegenwoordig nog nauwelijks kennis van genomen, hun theoretische inzichten vormen het hart van de in omloop zijnde anarchistische theorieën. Zoals uit een eerdere opmerking kan worden begrepen, waren de genoemde auteurs geen systeembouwers. Je kan dus geen gesloten systeem bij hen ontdekken. Het libertaire gedachtegoed is, zoals dat wel heet, een open constructie. Daarom vind je allerlei marges beschreven, aangeduid met behulp van uiteenlopende bijvoeglijke naamwoorden, zoals 'romantisch anarchisme', 'religieus anarchisme' en dergelijke. Er zijn anarchisten die daarvan afzien en spreken over anarchisme 'zonder franje'.

Hoewel de meeste anarchisten het kapitalisme bestrijden en dus een principieel antikapitalisme uitstralen, vindt men in de marges ook 'anarcho-kapitalisme' aan de ene kant van de spanningsboog en 'libertair-marxisme' aan de andere kant. Jourdain laat dit niet onbesproken, want voor de discussie is het niet onbelangrijk hiervan op de hoogte te zijn – al was het maar om duidelijk te te krijgen waar je zelf staat.

WAPENFEITEN EN EXPERIMENTEN

In het tweede onderdeel worden door Jourdain een aantal wapenfeiten en experimenten genoemd – ik verwees er al naar. Een van de eerste is de oprichting van de Internationale Arbeiders-Associatie (IAA) naar het model van de Jurafederatie. In de sfeer van de overige activiteiten wekt hun anti-imperialistische strijd soms verwarring. Waar gaat het om?
Het imperialisme wordt al sinds de opkomst van de anarchistische beweging door anarchisten bestreden. Het imperialisme is verbonden met drie zaken die principieel door hen gekritiseerd worden: (1) staat en nationalistische ideologie, die vaak samengaan met de wil tot (territoriaal) expansionisme; (2) het kapitalisme, dat altijd weer nieuwe bronnen ter verrijking wil aanboren; (3) religie en alle door macht en overheersing opgelegde ideologie (inclusief, voegt Jourdain daar aan toe, de wereldse en naar vooruitgang strevende versie ervan).
Anarchisten hebben zich in de anti-imperialistische strijd in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds gericht tegen kolonialistisch imperialisme enerzijds. Anderzijds namen zij deel aan nationale bevrijdingsbewegingen. Dat laatste stond dan altijd in een internati-

onalistisch-emancipatoir perspectief.
Weer later, vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw, richtten anarchisten zich tegen andere vormen van imperialisme, zoals dat van de USA in Vietnam – de tijd dat de anarchist Noam Chomsky zich politiek begon te profileren.
Hoe verschillend de vormen van imperialisme ook waren, steeds hebben anarchisten het vizier gehad op een libertaire revolutie. De opzet daarvan was: steeds moet je je ervan bewust zijn dat het bewegingen die propageren voor de 'bevrijding' te vechten niet alleen te doen is om de imperialisten te verwijderen. Vaak ook is het doel om vervolgens zelf een nieuwe onderdrukking te creëren.

ACTUALITEIT VAN HET ANARCHISME

Het derde deel van het boekvan Jourdain gaat in op de actualiteit. Hier blijkt hoe open de constructie is in termen van theorievorming. De wortels van bijvoorbeeld het ecologische denken zijn al te vinden bij mensen uit de tweede helft van de negentiende eeuw, zoals Kropotkin en Élisée Reclus. Murray Bookchin heeft dat verder uitgewerkt tot een sociaal en ecologisch anarchisme. Hij heeft daarbinnen in organisatorische zin een libertair-municipalistische structuur opgebouwd.
Daarnaast leveren hedendaagse libertaire antropologen inzichten waaruit anarchisten kunnen putten. Zij kunnen daarmee aan de ene kant hun kritisch vermogen aanscherpen en aan de anderekant hun praktische ideeën zo uitwerken, dat een inherente prefiguratie voor de toekomst ontstaat. Jourdain wijst daarbij op de antropologen Pierre Clastres en David Graeber, maar er zijn er meer.
Opmerkelijk is ook dat anarchisten een libertaire gevoeligheid hebben opgemerkt bij sommige auteurs die geen anarchist zijn, of zich in ieder geval niet zo noemen. Dat hangt samen met de afwijzing van autoritaire bewegingen en totalitaire instellingen door veel meer mensen dan alleen anarchisten. Dit verschijnsel ontwikkelde zich vooral in de jaren zestig en zeventig. Het deed zich echter al in de jaren dertig voor. Dit laatste had te maken met wat er in die jaren speelde: de kapitalistische crisis van 1929, de bolsjewistische machtsgreep, de opkomst van het fascisme in Italië en het nazisme in Duitsland.
Dit dreef de non-conformisten tot het innemen van posities ten opzichte van de moderne staat, het liberalisme, het kapitalisme, het marxisme en het fascisme. Althans in Frankrijk was dit het geval, zo toont Jourdain aan. Meer en meer ontwikkelde zich een literatuur in de marge van het anarchisme. Als voorbeelden wordt naar de Engelse auteur George Orwell en naar de Franse auteur Albert Camus verwezen. Camus lijkt mij zelfs breder dan die marge, zoals op te maken valt uit de bundel getiteld *Albert Camus, Écrits libertaires (1948-1960)*, samengesteld en ingeleid door Lou Marin (2008, 2013). Daarnaast vind je 'ketterse' denkers als de Franse protestantse jurist en socioloog Jacques Ellul, een technologie-criticus van het eerste uur en ook beschouwd als christenanarchist. Tot de ketterse denkers behoort eveneens de Grieks-Franse filosoof, econoom en psychoanalyticus Cornelius Castoriadis, indertijd medeoprichter van 'Socialisme of Barbarij'. Hij heeft diep in de marges van het anarchisme zijn sporen achtergelaten, onder meer met zijn autonomie-discussie en (arbeiders)zelfbestuur.

Als anarchist kan het geen kwaad kennis te nemen van opvattingen van de hierboven genoemde auteurs – geen anarchisten dus, maar wel mensen die kunnen bijdragen aan inzichtverwerving in bestaande maatschappelijke, sociale situaties. En dat niet alleen. Zij helpen ook de ogen te openen voor fundamenteel andere opties wat sociale, ecologische, antikapitalistische invullingen aangaat ten aanzien van de bestaande maatschappij.

VERNIEUWING

Het hedendaagse anarchisme geeft lichtende voorbeelden van dit 'anders doen'. Bij Jourdain kom je een korte opsomming daarvan tegen. Een voorbeeld van dit 'anders doen', is het door de Amerikaanse anarchist Murray Bookchin ontwikkelde libertair-municipalisme. Van daaruit loopt een rechtstreekse lijn terug de geschiedenis in naar het communalisme. Zo gebruikte Domela Nieuwenhuis de term al. Eind negentiende eeuw bestond er een communalistische beweging, gelet op het boek van Gustave Lefrançais, *Étude sur le mouvement communaliste* (1871). Nauw hiermee verbonden is het verschijnsel TAS (Tijdelijke Autonome Zone), de daaraan gekoppelde ZAD (Zone à défendre, een zone om te verdedigen) en de FAZ (Functionele Anarchistische Zone).
Een vernieuwende praktijk die teruggrijpt op het verleden is ook die van de *commons:* het gezamenlijk gebruik en beheer van grond, weides, viswater, enzovoort. Eeuwen terug werd dit stelsel met kapitalistisch geweld gesloopt (de *enclosures*). Bij de herleving in de jaren zestig waren de tegenstanders van commons er als de kippen bij om aan te geven dat het systeem tot mislukken gedoemd was. De Amerikaanse ecoloog Garrett Hardin betoogde dit in zijn artikel *The Tradegy of the Commons* (1968). Enkele jaren later liet de libertaire, wiskundig aangelegde, Engelse politicoloog Michael Taylor evenwel in zijn boek *Anarchy and Cooperation* (1976) zien, dat dit onzin was. Jaren later bevestigde de Amerikaanse econome Elinor Ostrom dit met haar onderzoek, waarvoor haar de Nobelprijs voor economie werd toegekend.

Édouard Jourdain behandelt dit soort zaken in kort bestek. Zijn boek, *L'anarchisme*, omvat slechts 125 pagina's. Wie evenwel meent iets over het anarchisme te kunnen debiteren, doet er niet verkeerd aan deze tekst te raadplegen.

EEN BOM IN LONDEN

Joseph Conrad, zijn roman The Secret Agent en een Franse kleermaker

Martin Smit

De Pools-Engelse schrijver Joseph Conrad (1857-1924), auteur van onder meer Heart of Darkness *en* Lord Jim, *liet zich voor zijn roman* The Secret Agent *(1907) inspireren door een ware gebeurtenis: een poging tot een bomaanslag door een anarchist op het Greenwich Royal Observatory in 1894. De gebeurtenis was niet meer dan de aanleiding voor de roman, stelde Conrad. Van de achtergronden ervan en van het anarchisme zou hij niet op de hoogte zijn geweest. Maar was dat wel zo? Wat waren dan deze achtergronden?*

REVOLUTIONAIREN

In *The Secret Agent* beschrijft Conrad hoe Adolf Verloc, een winkelier in brocante, pornografie en voorbehoedsmiddelen, de broer van zijn vrouw aanzet een aanslag te plegen op het Greenwich Royal Observatory. Het verhaal speelt zich af in 1886. Verloc behoort tot een geheime anarchistische groep die in Londen opereert. Maar ook verricht hij hand en spandiensten in opdracht van een buitenlandse – Russische? – ambassade. Een diplomaat van de ambassade stelt dat zijn land de Britse respons op de activiteiten van revolutionairen uit zijn land te zwak vind. Een eventuele aanslag zou de waakzaamheid zeker opvoeren. Verloc weet zijn inwonende zwager Stevie, een jongen met een verstandelijke beperking, aan te zetten een bomaanslag te plegen op het Greenwich Royal Observatory.

Ook heeft Verloc goede contacten met hoge politiefunctionarissen. Die laten hem bij de voorbereidingen oogluikend zijn gang gaan.

Met een bom in de zak van zijn overjas, struikelt Stevie halverwege het pad heuvelopwaarts naar het observatorium en blaast zichzelf op. Een briefje dat wordt gevonden in de resten van zijn overjas, zet de politie op het spoor van Verloc. Wanneer zijn vrouw Winnie achter de waarheid komt, zijn de gevolgen voor Verloc noodlottig: hij wordt door Winnie vermoord. Wanneer Winnie daarna vlucht en een nieuw leven wil beginnen, blijkt ook haar geluk van korte duur.

PERSIFLAGE

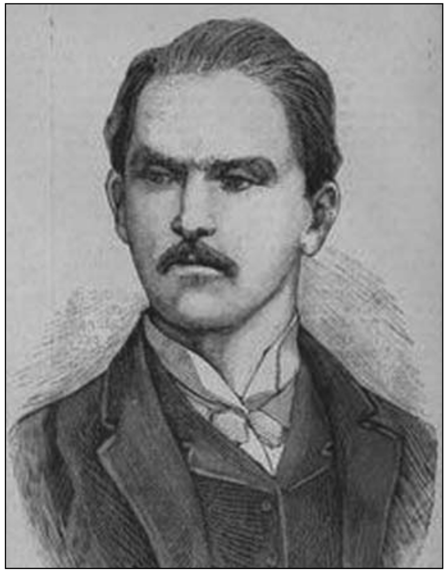
Naast dit tragische familiedrama kent het boek ook een luchtiger kant. Zo is de karakterschets die Conrad geeft van de anarchistische kringen waarin Verloc verkeert, nogal dik aangezet, een persiflage bijna. De leden van zijn geheime anarchistische groepje worden neergezet als grotesk orerende beroepsrevolutionairen, die soms de zelfkant van de maatschappij nauwelijks ontstegen lijken te zijn. Karikaturale personages weliswaar, maar toch geïnspireerd op bestaande personen uit de anarchistische beweging. Michaelis, de filosoof van de groep, lijkt geënt op Michael Bakoenin en Peter Kropotkin. Een ander lid, bijgenaamd The Professor, is een deskundige in explosieven, en vertoont grote gelijkenis met de Duitse anarchist Johann Most, onder meer auteur van het boekwerkje *Revolutionäre Kriegswissenschaft*, een handleiding tot het fabriceren van bommen.

Centraal staat in het boek echter de aanslag die Stevie moet gaan plegen: een vrijwel exacte kopie van wat er op 15 februari 1894 gebeurde op het wandelpad naar het Greenwich Royal Observatory.

MOTIEVEN

Op die dag verliet de Franse anarchist Martial Bourdin zijn kamer in Fitzroy Street in Londen. Bij zich droeg hij een handgemaakte bom. Op Westminster nam hij de tram naar Greenwich Park. Daar nam hij een pad naar het Royal Observatory. Halverwege de heuvel kwam hij vermoedelijk ten val waarbij de bom tot ontploffing kwam. Zwaar gewond werd Bourdin naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis vervoerd. Zonder dat hij zijn naam noemde of iets zei over zijn motieven, overleed hij daar een half uur later. Waarschijnlijk had hij een aanslag willen plegen op het observatorium.

Het is altijd een raadsel gebleven wat Bourdins beweegredenen voor de aanslag waren. Het observatorium gold niet als een markant kapitalistisch symbool. Ook als symbool van de Britse staat lijkt het vergezocht. Iets als de Houses of Parlement zou in dat geval meer voor de hand gelegen hebben. Het observatorium diende immers in de eerste plaats de wetenschap. Wel bevond zich in het observatorium de klok die sinds 1852 de Greenwich Mean Time (GMT) aangaf. In 1880 besloot de Britse regering deze als standaardtijd te hanteren. Met enige fantasie valt hooguit te beargumenteren dat de klok een symbool vormde voor de controle die de Britse staat dankzij de GMT uitoefende over het dagelijks leven

Martial Bourdin

van de arbeidende bevolking. Maar deze redenering lijkt vergezocht.
Een andere vraag die politieonderzoekers zich stelden was of de actie van Bourdin een soloactie was of dat hij bij de voorbereiding hulp had gehad. Opvallend was verder dat Bourdin een groot geldbedrag bij zich droeg. Waarom? Wilde hij na zijn daad mogelijk snel het land verlaten? En hoe was de Fransman eigenlijk in Londen verzeild geraakt en wat voerde hij er uit?

STRENGE WETTEN

Londen was rond 1890 een toevluchtsoord geworden voor socialisten, anarchisten, Russische nihilisten en andere revolutionairen die, vanwege het gevaar vervolgd te worden, niet langer in eigen land konden blijven. Buitenlandse politieke bannelingen van allerlei pluimage en nationaliteit vonden in Londen makkelijk hun draai. In kringen van landgenoten werden ze snel opgenomen.
Peter Kropotkin had na zijn gevangenschap in Rusland, spoorslags het continent verlaten – Frankrijk dreigde hem uit te leveren aan Rusland – en had zich in 1886 in Londen gevestigd. Daar was hij in dat jaar betrokken bij de oprichting van de Freedom Group. Ook de Russische revolutionairen Stepniak en Félix Volkhovsky hadden zich in Londen gevestigd, evenals de Duitse anarchist Rudolf Rocker en de Oostenrijkse historicus van het anarchisme Max Nettlau.
In Frankrijk brak tijdens de jaren van het 'anarchisme van de daad' een ware heksenjacht op anarchisten uit. De bomaanslagen door Ravachol (1892) en Vaillant (1893) waren aanleiding voor het aannemen van strenge wetten, gericht op het vervolgen van anarchisten. Door deze *Lois scélérates* werd de persvrijheid aanzienlijk beknot en anarchistische propaganda verboden. Antimilitaristische activiteiten en propaganda tegen de staat waren niet langer toegestaan. Voor de anarchistische beweging in Frankrijk betekende dit een enorme aderlating. Het publiceren van tijdschriften en het organiseren van bijeenkomsten was vrijwel onmogelijk geworden. Naar schatting zo'n vijfhonderd Franse anarchisten namen de wijk naar Londen, onder wie Louise Michel, de heldin van de Commune.

KLEERMAKER

Ook de Nederlandse anarchist Alexander Cohen, volop actief in de anarchistische beweging in Parijs, ondernam de reis over het Kanaal. Cohen schreef in Parijs voor een aantal anarchistische tijdschriften en was correspondent voor *Recht voor Allen* van Domela Nieuwenhuis.[1] Hij was zeer goed bevriend met anarchistisch publicist en kunstcriticus Félix Fénéon en de latere anarchist van de daad Émile Henry. Henry pleegde onder meer de beruchte bomaanslag op Café Terminus in Parijs op 12 februari 1894, slechts drie dagen voor de bomontploffing in Greenwich. Voor zijn daden werd hij op 12 mei 1894 terechtgesteld. Ook Henry verbleef enige tijd in Londen.
Vanuit Parijs kwam ook de kleermaker Martial Bourdin naar Londen. Hij was 26 jaar oud, geboren in Tours. Bourdin was lid geweest van L'Aiguille (De Naald), een organisatie van anarchistische kleermakers. Na een korte gevangenisstraf voor het organiseren van een anarchistische bijeenkomst vertrok hij naar Londen waar hij werk vond in de kleermakerswerkplaats van zijn broer. In Londen werd hij een geregelde bezoeker van de Autonomie Club, waar discussie- en propagandabijeenkomsten werden gehouden. Bourdin was een tijdje secretaris van de Franse sectie van de club. Hij was een geregelde bezoeker van de drukkerij van het tijdschrift *The Torch of Anarchy*, voor een praatje of om de laatste nieuwtjes op te pikken.

TIJDSCHRIFT

Dit tijdschrift werd tussen 1891 en 1894 gemaakt door twee zussen, Olivia Rossetti (1875-1960) en Helen Rossetti (1879-1969), dochters van de schrijver William Rossetti. Hun moeder was Lucy Madox Brown, auteur van een biografie van Mary Wollstonecraft. Haar halfzuster was de moeder van de Britse schrijver Ford Madox Ford.
Zowel vader Rossetti als oom Ford Madox Ford verkeerden in vooruitstrevende literaire en politieke kringen. Het huis van de Rossetti's is wel beschreven als een soort salon waar progressief denkende en kunstminnende figuren graag over de vloer kwamen en van gedachten wisselden over politiek en cultuur. De Rosetti's raakten onder meer bevriend met Peter Kropotkin, Stepniak, William Morris en George Bernard Shaw.
Nog in hun tienerjaren, beïnvloed door de brochure *An Appeal to the Young* van Kropotkin, besloten de zussen Rossetti een tijdschrift uit te geven, gewijd aan het anarchistisch gedachtegoed. Vanuit de kelder van hun ouderlijk huis maakten ze de eerste paar nummers en gaven ze de brochure *Why I Am An Anarchist* van George Bernard Shaw uit. Een vriend van de familie zorgde voor de toebehoren voor een kleine drukkerij. In Ossulston Street, in een arme buurt van Londen, vestigden ze de drukkerij en de redactieruimte van het tijdschrift. Het werd een aanloopplek voor allerlei actieve anarchisten, en diende ook als vergaderlokaal. Vaak werd er gezamenlijk gegeten. Max Nettlau was een geregelde bezoeker, net als Louise Michel en de Italiaanse anarchist Malatesta. Alexander Cohen liep er regelmatig binnen, evenals Émile Henry en Martial Bourdin.
In *The Torch* verschenen artikelen van onder anderen Louise Michel, Sébastien Faure, Malatesta, Émile Zola, Octave Mirbeau en de jonge Ford Madox Ford. De impressionistische schilder Camille Pissarro maakte enkele tekeningen voor het blad. Alexander Cohen schreef voor *The Torch* een fel artikel waarin hij de zojuist wegens homoseksualiteit veroordeelde Oscar Wilde verdedigde, en het artikel The Case for Mrs. Eden, waarin hij als een van de eersten in de Engelse taal, voor de vrouw het recht op abortus bepleitte.[2]

PROVOCATEUR

Conrad had dan wel een ware gebeurtenis als uitgangspunt voor zijn roman genomen, de rest was geheel aan zijn verbeelding ontsproten, stelde hij. Hij beweerde dat in 1894 de berichten over de geplande aanslag hem volledig ontgaan waren omdat hij in Frankrijk verbleef. De aanslag van Henry op Café Terminus op 15 februari 1894 kan hem toch moeilijk zijn ontgaan. De Franse pers zal in de nasleep ook naar de Greenwich-bom hebben verwezen: slechts drie dagen later.
Pas in 1906, in een gesprek met zijn goede vriend Ford Madox Ford, zou hij voor het eerst van de Greenwich-affaire gehoord hebben. Dat lijkt echter onwaarschijnlijk. Conrad wist wel degelijk meer over de achtergronden, zo schreef Ford Madox Ford later.
In het boek zet Verloc Stevie aan tot het

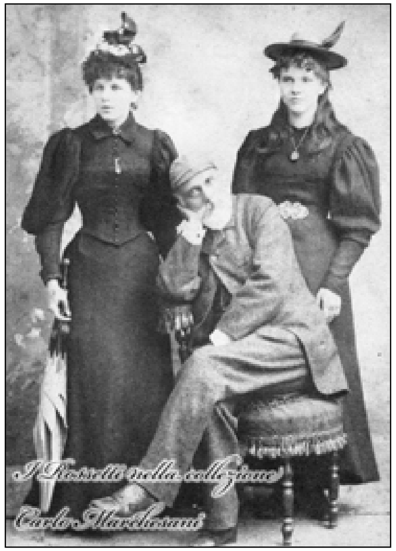
plegen van de aanslag. Ook in werkelijkheid leek het aannemelijk dat een provocateur actief betrokken was bij de voorbereidingen. Verschillende bronnen maken melding van de rol van een politiespion.
Sir Robert Anderson, in 1894 Second Assistant Commissioner van de Metropolitan Police, schreef later in zijn memoires dat de politie van tevoren op de hoogte was van de activiteiten van Bourdin, maar die dag niet kon ingrijpen. Toen Bourdin op 15 februari 1894 zijn huis verliet, werd hij gevolgd maar in het straatgewoel raakte men hem kwijt. Anderson 'vergat' echter te vermelden dat zijn eigen dienst kennis had van de voorbereiding van een aanslag en Bourdin min of meer zijn gang had laten gaan. Hoe de politieprovocateur echter precies te werk is gegaan, zal wel nooit onthuld worden.

'HALVE GEK'

In een brochure over de affaire beweerde de anarchist David Nicholl destijds dat H.B. Samuels, de zwager van Bourdin en uitgever van het anarchistische blad *Commonweal*, een politiespion was. Hij zou Bourdin tot zijn daad hebben aangezet. Nicholl beweerde dat een man genaamd Fauset McDonald het zwavelzuur voor de bom aan Bourdin had geleverd. Anderen uit de beweging onderschreven de beweringen van Nicholl over Samuels.
Toen Nicholl echter meer personen uit de beweging ervan ging betichten voor de politie te spioneren, kreeg hij een deel van de beweging tegen zich. Prominente anarchisten als Kropotkin en Charlotte Wilson distantieerden zich in een open brief van Nicholl. Deze verdween naar de achtergrond, maar in de Engelse beweging bleef de affaire nog jaren doorsudderen.
Het meest overtuigend zijn echter de verklaringen van Ford Madox Ford (1873-1939). Als schrijver is hij tegenwoordig vrijwel vergeten, ook al wordt zijn roman *The Good Soldier* gerekend tot één van de beste romans van de twintigste eeuw. Veel lezers kennen hem als een van de figuren in de literaire kring rond James Joyce en Ernest Hemingway in de jaren twintig in Parijs. In *A Moveable Feast*, de memoires van Hemingway over zijn tijd in Parijs, geeft hij een niet al te flatteus beeld van Ford.
Ford was een groot bewonderaar van Kropotkin. Vaak zocht hij hem op in zijn cottage en maakten ze lange wandelingen in de natuur. Ford was geen actieve anarchist, maar dankzij zijn contacten met de zussen Rossetti verkeerde hij aan de zijlijn van de beweging. Hij was dan ook goed op de hoogte van wat daar speelde. In zijn memoires beschrijft hij hoe hij in 1906 Joseph Conrad, die toen aan *The Secret Agent* werkte, had voorzien van anarchistische literatuur en hem informatie over bepaalde anarchisten had gegeven. Zelfs over het plot van de aanslag op het Observatory kon Ford inlichtingen geven, hem verteld door Herbert Asquith, de vroegere Home Secretary. Het idee van een aanslag op het Greenwich Observatory zou afkomstig zijn van een Russische agent-provocateur genaamd Azef. De Rus was in de jaren negentig actief geweest in Londen. Hij had geopperd een 'halve gek' in te huren en hem met een bom op pad te sturen naar het observatorium, om zodoende een reactie van de Britse regering ten aanzien van Russische revolutionairen te kunnen uitlokken.

ROMAN

Dat Martial Bourdin het slachtoffer was

Olivia en Helen Rossetti en vader William Rossetti

geworden van de manipulaties van een agent-provocateur was een opvatting die onder anarchisten in Londen breed werd gedragen. Dat blijkt ook uit de roman van Isabel Meredith uit 1903, getiteld *A Girl among the Anarchists*. De roman beschrijft het wel en wee rond een anarchistisch tijdschrift genaamd *The Bomb*, en de drukkerij waar het vervaardigd wordt, in het Londen van rond 1894. Dat *The Bomb* niets anders dan *The Torch* kan zijn is duidelijk, want Isabel Meredith was het pseudoniem van Olivia en Helen Rossetti. De roman is geen geromantiseerd of fictief verhaal. Volgens tijdgenoten van de Rossetti's is het een meer dan waarheidsgetrouwe beschrijving van de jaren dat de zussen het blad in Ossulton Street drukten en uitgaven. De namen van personen zijn echter gewijzigd. In de persoon Augustin Myers is niettemin Martial Bourdin te herkennen. Bourdins zwager H.B. Samuels wordt in de roman opgevoerd als zijn broer Jacob Myers. Fauset McDonald, de man die Bourdin waarschijnlijk van zwavelzuur voorzag, krijgt de naam Dr. Armitage. Alexander Cohen figureert in de roman als Armand Sylvestre. Dat Cohen bekend stond als een notoire grappenmaker wordt ook in de roman duidelijk. Ook komt hij met een ingenieus plan om een gezochte Italiaanse anarchist onopvallend uit de drukkerij te smokkelen.

REPUTATIE

Door literatuurcritici en -historici zijn veel studies verricht over de thema's, opbouw, chronologie en achtergronden van *The Secret Agent*. Zelfs over het sfeerbeeld van Londen in de roman.
Een vraag blijft echter waarom Conrad beweerde niets te weten van de achtergronden van de affaire. Was hij misschien bang dat hij zijn serieuze reputa-

tie als romanschrijver teniet zou doen wanneer hij zou toegeven zich verdiept te hebben in het anarchisme? Is dat ook de reden waarom hij een karikaturaal beeld schetst van anarchisten? Blijkbaar wilde hij onder geen beding met het anarchisme geassocieerd worden.
Een aantal elementen uit de informatie van Ford paste hij wel degelijk toe in de roman: een man met een bom op weg naar het observatorium blaast zichzelf op; de agent-provocateur en zelfs de 'halve gek' van Azef, geprojecteerd op de verstandelijk beperkte Stevie. Het drama van de familie Verloc voegde hij eraan toe.
Aan de Schotse politicus R.B. Cunninghame Graham schreef hij in 1907: '…I am glad you like the S. Agent. *Vouz comprenez bien* that the story was completely written without malice. It had some importance for me as a new departure in genre and as a sustained effort in ironical treatment of a melodramatic subject, – which was my technical intention…'

VERONTWAARDIGING

Enkele dagen na de ontploffing schreef een Nederlandse krant: 'De man, die met de ontplofbare stoffen in zijn zak te Greenwich struikelde en op de meest pijnlijke wijze zelf het slachtoffer werd der vernietigingswerktuigen, waarmede hij de maatschappij bedreigde, schijnt in relatie te staan tot andere te Londen vertoevende anarchisten. Door de bij hem gevonden papieren zal het misschien aan de Engelsche politie gelukken, eenige gevaarlijke personen het land uit te zetten.'
Daarmee verwoordde de krant in eerste instantie de verontwaardiging bij de Britse pers en in de publieke opinie. De woede zakte echter snel weg toen meer en meer duidelijk werd dat de politieautoriteiten een dubieuze rol in de affaire hadden gespeeld. Arrestaties in verband met de zaak bleven uit en niemand werd het land uitgezet.

Alexander Cohen besteedt in zijn memoires *Van anarchist tot monarchist* (1936) slechts enkele regels aan het gebeuren. Hij noemt Bourdin zelfs niet bij naam, maar geeft wel keurig antwoord op de vraag wie nu eigenlijk blaam trof in de affaire: 'De énige "outrage", of vóórbereiding daartoe, die, destijds in Engeland plaats had: men vond (…) het verminkte lichaam van een, door de bom die hij vervoerde uiteengereten persoon, een Frans kleermaker, wiens naam mij is ontschoten, deze aanslag, zeg ik, werd vrij algemeen toegeschreven aan den overdreven dienstijver der continentale politie, die, met de oogluikende instemming van Scotland Yard, m.a.w. van de Engelse Intelligence Service, de Britse regering wilde nopen tot de uitbanning van de reeds in Engeland vertoevende, en het niet-toelaten, op haar grondgebied, van toekomstige anarchistische uitwijkelingen. Maar de grove toeleg was zódanig in het oog gelopen, dat zelfs de aanvankelijk het hevigst misbaar makende kranten al gauw haar gekunstelde verontwaardiging tegen de, van Albions gastvrijheid misbruik makende "foreign criminals" lieten uitgloeien als een stervend stoppelvuurtje.'

NOTEN
1. *De AS 175* is in zijn geheel aan Alexander Cohen gewijd.
2. Op 12 juni 1895 schreef Alexander Cohen aan Domela Nieuwenhuis: 'Die lui [van *The Torch*] krygen nog steeds *Recht voor Allen* niet in ruil van hun blad, in weerwil van myn herhaald verzoek en uwe belofte. Waarom niet?'

DE STOKKENDE TIJD

We koesterden dromen, we baanden een pad
De grond was vaak glad, we temden de stromen
We meden de stad, we woonden in bomen.
Toen werd het bos plots bezit van het beest.

Al zal nu de vrijheid voorlopig niet komen
Toch is het niet voor niets geweest.

We vochten in lanen, bezetten het plein
We stopten de trein, blokkeerden de banen
Verbeten de pijn, bestreden de wanen.
Nu heerst er verdriet dat nooit meer geneest.

Al komen we om in een vloedgolf van tranen
Toch is het niet voor niets geweest.

We vulden de straten met leuzen van hoop
Het woord bleek te koop, toch bleven we praten
De taal werd een knoop, er restte slechts blaten.
Niets is er nog waar van wat je nu leest.

Al bleef er niets over dan liegen en haten
Toch is het niet voor niets geweest.

De weg was veel langer dan ooit was gedacht
Te snel viel de nacht en werden we banger
De stem verloor kracht en stil zweeg de zanger.
We oogstten het lot dat het meest was gevreesd.

Al smaken de vruchten nu dagelijks wranger
Toch is het niet voor niets geweest.

We leefden in stegen, we aten het vuil
Verschanst in een kuil in modder en regen
We hielden ons schuil, niets mocht meer bewegen.
Barbaren vol moordlust vierden trots feest.

Al worden nu zelfs ook de dromen verzwegen
Toch is het niet voor niets geweest.

We vochten voor rechten, we leken bevrijd
We staakten de strijd, we bleken slechts knechten
Een duistere tijd, te moe om te vechten.
Het woord kan gesmoord maar nimmer de geest.

Al zullen we nu het gevecht niet beslechten
Toch is het niet voor niets geweest.

Nico van Apeldoorn, november 2020

ANTON DE KOM (1898-1945)

Igor Cornelissen

Bijvangst

De Canon van Nederland bestaat en moet steeds worden aangepast door de ogen van morgen, en die kijken anders dan die van nu. Van het nut van de Canon heeft niemand me kunnen overtuigen, maar Drees en Floris V zijn verdwenen en Marga Klompé en Anton de Kom kwamen ervoor in de plaats.

De naam van de Surinaamse vrijheidsstrijder Anton (ook wel Antoine) de Kom kwam ik voor het eerst in 1964 tegen toen het anarchosyndicalistische blad *Buiten de Perken* (Rudolf de Jong was een van de redacteuren) een gepeperde aanval opende op de schrijver Jef Last die had beweerd dat hij eigenlijk de schrijver van het boek *Wij slaven van Suriname* was geweest. De Kom had materiaal geleverd, maar was niet in staat goed Nederlands te schrijven en dus had Last het zo stevig geredigeerd, herschreven eigenlijk dat het zijn boek was. De hevig verontwaardigde weduwe en kinderen van De Kom kregen steun van de redactie van *Buiten de Perken* die andere geschriften van De Kom las en zijn kennis van de Nederlandse taal een ruime voldoende gaven. Pas jaren later krabbelde Jef Last terug: het was inderdaad De Kom zijn boek. Door de aanval op Last werd mijn belangstelling voor De Kom gewekt. Ik verdiepte mij in het leven van de man. Hij had gedichten geschreven, was medewerker geweest van Links Richten, een vanuit de communistische partij opgezet 'arbeiders-schrijverscollectief' en er moest ergens een filmscenario van hem liggen.

Sindsdien heeft Anton de Kom veel eer gekregen. In Paramaribo is een universiteit naar hem vernoemd en in de Bijlmer draagt een plein zijn naam, er is een standbeeld, *Wij slaven van Suriname* is tienmaal herdrukt en de schrijver kreeg een biografie.

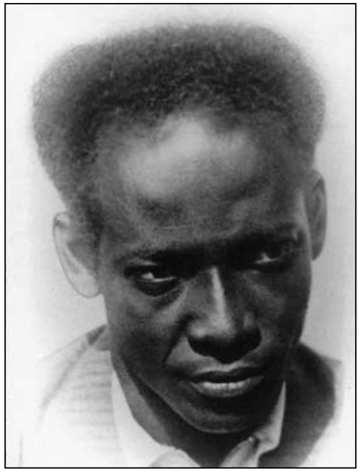
In 1964 lag dat moeilijker. *Wij slaven van Suriname*, een felle aanklacht tegen Nederlands kolonialisme, was allang niet meer verkrijgbaar. Voor de man bestond weinig belangstelling. Dat was geheel in tegenstelling tot de interesse voor het Indonesisch nationalisme dat vanuit Nederland altijd was ondersteund. Ver voor 1940 werd ter linkerzijde al de leus aangeheven 'Indië los van Holland NU'. Indonesiërs die na 1945 een belangrijke rol zouden spelen in hun eigen, eindelijk onafhankelijke staat, hadden in Nederland gestudeerd.

Vicepresident Mohammed Hatta had in Rotterdam college gelopen en was bevriend met Henriette Roland Holst. In Leiden waren meer Indonesische studenten, die hun eigen vereniging oprichtten.

Studenten uit Suriname bestonden niet. Kwam dat omdat de kolonie in de West veel kleiner was? Was daar minder voorbereidend onderwijs?

Verlosser

Anton de Koms vader was nog als slaaf geboren. De zoon kon naar de Mulo en haalde een diploma boekhouden. Hij werkte voor een koffiebranderij en verbleef in 1928 een jaar in Haïti in dienst van een Frans-Nederlandse maatschappij. Waarschijnlijk kon hij zich dus ook in het Frans redden. In 1929 kwam hij naar Nederland. Hij vond moeilijk werk. Dat moet de reden zijn geweest dat hij dienst nam bij de huzaren. Hij zal er wel de enige niet-blanke zijn geweest. Het was niet makkelijk gegevens over hem te vinden. Een zoon en een dochter van hem die ik sprak, bleken weinig over hun vader te weten. Misschien waren ze voorzichtig want slordige studenten die stukjes manuscript te leen hadden gekregen waren het kwijt geraakt. Ik sprak een Hagenaar die hem had

meegemaakt. 'We hadden een gemeenschappelijke bezigheid', zei hij. Desgevraagd bleek dat stempelen te zijn. Anton de Kom was vaak werkloos. Een Surinaamse vriend van mij die net als ik geïnteresseerd was in De Koms leven, kwam niet ver. Er was, merkte hij, bij de Surinamers weinig belangstelling voor hun eigen geschiedenis. Dat is inmiddels gelukkig veranderd.

In 1932 ging De Kom terug naar Suriname. Hij wilde zijn ernstig zieke moeder nog een keer zien, maar voor de boot landde, was ze al overleden. In de paar maanden die volgden werd De Kom een nationale figuur in het door Indianen, creolen, Javanen, Chinezen en Hindoestanen bevolkte land. Hij sprak namens iedereen en voor iedereen. Samen moesten ze het land in bezit nemen, de kolonialen verdrijven en samen de bedrijven gaan besturen. Het was revolutionaire taal. Zo werd het althans door de gouverneur-generaal opgevat. In het openbaar mocht hij als 'communist' niet spreken. Hij hield spreekuur aan huis en gaf adviezen. Vooral de Hindoestanen en Javanen gingen hem vereren als een Verlosser. De Javanen hoopten dat hij er voor zou kunnen zorgen dat ze naar hun moederland konden terugkeren. De Kom werd vastgezet. Toen een volksmassa zich bij Fort Zeelandia verzamelde om zijn vrijlating te eisen werd er geschoten. Twee doden en ruim twintig gewonden. De Kom werd in mei 1933 het land uitgezet. Hij zou zijn Suriname nooit meer terugzien.

Het staat vast dat De Kom in Nederland contact had met communisten. Zelf ontkende hij evenals later zijn weduwe, dat hij lid was van zo'n partij. Mogelijk was er sprake van zelfcensuur. Hij had het als gekleurde oproerkraaier al moeilijk genoeg.

In ieder geval stond hij in nauw contact met David Wijnkoop die hij amicale brieven schreef. Ik vond er, op zoek naar heel wat anders, twee in het Wijnkoop-archief op het onvolprezen Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis dat, naar ik hoop, het veel langer vol zal houden dan *de AS*.

Toneelstuk

In de eerste brief van 23 april 1929 vraagt hij aan Wijnkoop om een afschrift van de rede die hij heeft gehouden op het laatste congres van de communistische partij. Hij wil de rede als vlugschrift in Suriname en Curaçao laten verschijnen. Hij sluit met 'Kameraadschappelijke groeten. Adios, Antoine de Kom' en geeft als adres een Rotterdamse sigarenwinkel op.

De tweede brief is van een jaar later en gericht aan 'waarde kam. Wijnkoop'. De Kom heeft het dringende verzoek aan Wijnkoop om in het parlement het woord te gaan voeren over het voornemen in Paramaribo een waterleiding aan te leggen. Dat lijkt een mooi plan, maar het volk zal verplicht worden hun waterputten en regenbakken te dempen. Dat is immers kosteloos water. De arme mensen die het aanleggen van de leiding niet kunnen bekostigen worden dan genoodzaakt het water bij de Chinees te kopen tegen nog hogere prijs. En dat zijn nu juist 'dezelfde mensen die amper een hapje rijst verdienen en derhalve geen cent over hebben om rijst te koopen.' Aan het slot van zijn korte brief raadt hij Wijnkoop aan toch vooral duidelijk te maken dat het arme volk steeds de dupe wordt van kapitalistische monopolistische ondernemingen zoals bijvoorbeeld een spoorwegmaatschappij met een spoorlijn naar de wildernis, 'doch waardoor het kapitaal van een toen hoge ambtenaar gered werd.' Antoine de Kom besluit zijn brief van 5 april 1930 met kameraadschappelijke groeten.
Over de jaren dertig met de massawerkloosheid, het stempelen, de fietsplaatjes, het Jordaanoproer en de Nederlandse vrijwilligers die naar Spanje trokken om daar het fascisme een halt toe te roepen, zijn we inmiddels voldoende voorgelicht. Maar het zal ons niet makkelijk vallen ons te verplaatsen in een zwarte man die in Nederland werkloos is en ook nog het stempel draagt dat hij een revolutionair is.
Simon Carmiggelt reageerde in *Het Parool* van 22 februari 1969 in zijn rubriek Kronkel op een stukje dat ik in *Vrij Nederland* over Anton de Kom schreef. Hij had hem gekend. Ze zaten vaak samen in de koffiekamer van het Volksgebouw aan de Prinsengracht. Consumptie was daar niet verplicht. 'Dáárom zat hij er, denk ik.'
Carmiggelt gaat dan verder met te vertellen dat in de dagen dat Hitler begon politieke tegenstanders en Joden op te sluiten een groepje socialisten iets wilden organiseren tegen rassendiscriminatie. Er zou een toneelstuk worden opgevoerd. Paul Steenbergen en Caro van Eyck, grote namen toen al, zouden meedoen. Er was echter ook een, Carmiggelt gebruikt het woord, neger nodig voor het stuk. De Kom verklaarde zich daartoe bereid, maar toen het zover was en er gerepeteerd moest worden, kwam De Kom niet opdagen en Carmiggelt kon hem nergens vinden. Niemand wist zijn adres. Toevallig kwam Carmiggelt hem tegen en herinnerde hem aan zijn toezegging voor de voorstelling.

Zijn vriendelijk gezicht vertrok opeens van woede,
'Niks geen voorstelling!,' schreeuwde hij.
'Maar u hebt toch…,' begon ik.
'Vreten wil ik, zie je. Vreten,' snauwde hij.
En hij liep door.
'We kunnen wel iets betalen,' riep ik nog.
Maar hij keek niet om.
Hij zal wel honger gehad hebben.
O, het was een énige tijd, toen.

Het knappe is dat je De Kom ziet lopen en hem hóórt.
Het liep met de Surinaamse opstandeling nog veel slechter af. In het begin van de oorlog was hij betrokken bij de vervaardiging van het illegale communistische blaadje *De Vonk*. Dat werd gemaakt op het atelier van de kunstenaar Henri Pieck, de broer van de bekendere Anton. Bij een inval werden Pieck en een aantal anderen gearresteerd. De Kom niet. Nog niet. Blijkbaar ging hij met zijn illegale werk door. Pas in 1944 werd hij na verraad gearresteerd en via Vught doorgezonden naar het concentratiekamp Neuengamme, waar het de bedoeling was dat de gevangenen zo hard moesten werken dat ze het niet zouden overleven. Anton de Kom stierf er kort voor de bevrijding aan TBC. Hij zal ook wel honger hebben gehad. Zijn stoffelijke resten werden herbegraven op de Erebegraafplaats in Loenen.

POPULISME, BETON EN BLADEREN

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Deze rubriek verscheen voor de eerste keer in *de AS* 155 (najaar 2006). Ik wilde aan de orde laten komen wat ik zoal in het geboorteland van de negentiende-eeuwse anarchist Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) aantrof en waard vond om op te merken. Bij voorbaat zou dat selectief zijn. De selectie zou samenhangen met mijn persoonlijke smaak en interesse. Zo is het gegaan en zo eindigt het ook.

Populisme

Omdat ik verwachtte dat we nog wel eens een nummer van *de AS* over *populisme* zouden maken, heb ik een tijdlang een boek over dat onderwerp even apart gehouden. Het is er niet van gekomen omdat het een veel te warrig verschijnsel is. Het zal er niet meer

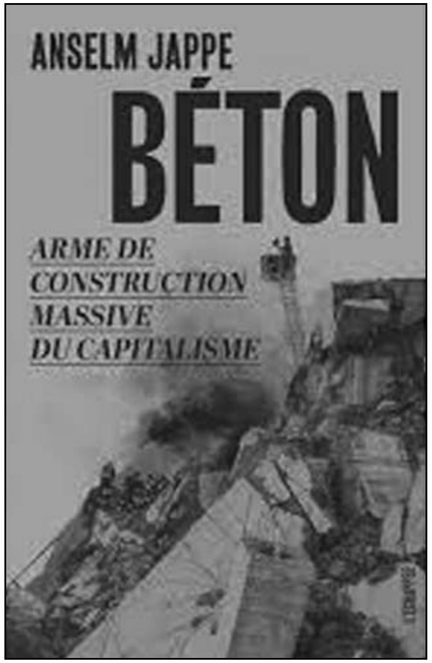
van komen. Dus nu dan maar kort over dit onderwerp, aan de hand van het bedoelde boek, geschreven door de Italiaans-Franse socioloog Frederico Tarragoni. Het heeft de titel *L'esprit démocratique du populisme* (De democratische geest van het populisme; uitgekomen bij La Découverte, 2019, Paris).
In ons tijdsgewricht wordt het woord populisme al jaren gebruikt als camouflageterm. De camouflage geldt dan het bedekken van een onwenselijke of ongewenste uitdrukking in de politieke sfeer. Een politicus die zich van demagogie bedient of racistisch getinte opmerkingen maakt, wordt dan populist genoemd. Dit is onjuist meent Tarragoni. Je moet hem of haar dan demogoog of racist noemen, woorden die we al lang kennen, en niet het verkeerde woord – populist – gebruiken. Dat is zo iemand helemaal niet. En waarom dan niet?
Het woord 'populisme' is als scheldwoord geïntroduceerd midden negentiende eeuw, als benaming voor Russische socialisten, de narodniki. Orthodoxe marxisten kwamen met die term aanzetten. De nadrodniki namen die weer als geuzennaam over. Een eeuw later wordt de eerste de beste idiote politicus 'populist' genoemd – wat historisch gezien onjuist is. Bedoeld wordt een politicus die ophitst ten eigen bate en ter meerdere eer en glorie van zichzelf, zijn of haar vereniging of partij, om de baas te kunnen spelen. En dat terwijl – na analyse van zijn of haar uitspraken – het ronduit gaat om een racist, neofascist of neonazi, die zich van demagogie bedient en, verkapt of openlijk, van paramilities gebruik maakt. Iets wat je in landen als de USA, Brazilië, Rusland ziet gebeuren.
Tarragoni analyseert dit niet alleen, hij on-

derzoekt ook de lijn van het latere populisme. Dan zitten we vooral in Latijns-Amerika, waar het in eerste instantie wél ging, zoals in het Rusland onder de tsaar, om 'naar het volk te gaan'. Maar politiek gezien kon dat toch faliekant verkeerd aflopen, ondanks het goedbedoelde begin. Vaak eindigde het toch in dictatuur. Kortom, het gaat hier niet om idealiseren van het 'eerste' populisme, maar om het beestje bij de naam te noemen…

Beton

Dan een boek over beton. Over beton? Jawel, en dan ook nog wel van een Franse filosoof, de 'ketterse' marxist Anselm Jappe, die ook kenner is van het gedachtegoed van de situationisten en met name van Guy Debord. Het boek heeft als hoofdtitel *Béton*. De ondertitel luidt 'Gewapende massieve constructie van het kapitalisme' (uitgekomen bij L'échappée, Paris, 2020).

Jappe stuitte op zijn onderwerp na het instorten van het Morandi-viaduct in Genua, in augustus 2018. Zoals menigeen dacht hij destijds 'dat is toch onbegrijpelijk?' Zo'n massieve constructie van gewapend beton… Maar bij bestudering van de problematiek bleek ook hier dat het ging om een schoolvoorbeeld van 'geprogrammeerde veroudering'. Jappe legt uit dat hij van beton geen verstand had en liet zich erover informeren. Zo raakte hij steeds verder met deze materie bekend. Het boek is een neerslag van die studie. Het resulteerde in een vernietigende ideologische kritiek op het neoliberalisme, gebaseerd op zoiets concreets als gewapend beton. Ik vertaalde enkele zinnen uit de aankondiging van het boek.

'Beton belichaamt de kapitalistische logica. Het is de concrete kant van commerciële abstractie. Het is leuk, het annuleert alle verschillen en is bijna altijd hetzelfde. Industrieel en in astronomische hoeveelheden geproduceerd, met rampzalige ecologische en sanitaire gevolgen, heeft het zijn greep over de hele wereld uitgebreid, waarbij het de traditionele architectuur heeft vermoord en alle plaatsen door zijn aanwezigheid heeft gehomogeniseerd. Het is monotonie van het materiaal, monotonie van de constructies, in serie gebouwd volgens enkele basismodellen. Het heeft een sterk beperkte levensduur, in overeenstemming met de geprogrammeerde veroudering. Door het gebouw definitief om te vormen tot handelswaar draagt dit materiaal bij tot het creëren van een wereld waarin we ons niet meer thuis voelen.' Deze onverbiddelijke kritiek op beton, geïllustreerd door talrijke voorbeelden, is ook – en misschien wel vooral – kritiek op de moderne architectuur en de hedendaagse stedenbouw.

Réfractions

In het voorgaande gaf de instorting van een viaduct aanleiding tot het schrijven van een boek. De mogelijke ineenstorting van de menselijke wereld levert voor het Franse studieuze anarchistische – halfjaarlijkse – tijdschrift *Réfractions* een discussieonderwerp op. Sommige anarchisten hebben het over *collapsologie*. Dit wordt in het 'dossier' van *Réfractions* nr. 44 (voorjaar 2020) aangekaart onder de titel 'Stormwaarschuwing: het einde der dagen?'

De collapsologie, de leer van de ineenstorting, wordt niet door de redactie aangehangen. Een discussie erover wil ze evenwel niet uit de weg gaan, want de term leidt tot heldere constateringen. Maar veel wordt binnen het kader van de collapsologie in het vage gehouden. Zo vraagt de redactie zich af of je niet een verschil moet maken tussen de ineenstorting van het ecosysteem en de ineenstorting van het kapitalisme. Doet de ineenstorting zich voor als proces of geschiedt die als een plotselinge onomkeerbare omwenteling? Kan het anticiperen op het onvermijdbare misschien als bron van handelen dienen? En hoe dan? Stof te over om het debat aan te gaan. Bijvoorbeeld over de kwestie: hoe het zit met de verantwoordelijkheid van het kapitalisme (kapitalistisch productieproces, accumulatie van kapitaal, fetisjering van geld, enzovoort) voor het voeden van de immanente destructieve tendens? Die brengt namelijk een volgzame inzet van mensen met zich mee, de zogenaamde tendens van vrijwillige onderworpenheid.

Le Monde libertaire

De nummers 1820 en 1821 van het Franse anarchistische maandblad *Le Monde libertaire* (LMl) zijn al uitgekomen, toch wil ik hier op het zomernummer wijzen (nr. 1819, juli/augustus 2020). Net als veel andere tijdschriften komt *LMl* uit met een *dossier*. Het zomernummer heeft daarvoor een bijzondere uitvoering gekregen. De gebruikelijke artikelen zijn bij elkaar gevoegd (33 pagina's) en daar is het dossier omgekeerd als vervolg tegenaan gezet (61 pagina's). Dit dossier is een kunstnummer op zich.

Het algemene uitgangspunt is 'Kunst, Anarchie en Emancipatie'. Ik vind het een kunst op zich om zoveel gevarieerdheid over kunst te verzamelen als in dit nummer en het ook nog interessant en informatief te houden. Het volgende is zeker opmerkelijk.

In dit nummer is een artikel opgenomen over de Engelse revolutionaire persoonlijkheid, schrijver, ontwerper, architect en socialistisch propagandist William Morris (1834-1896). De titel is 'De schoonheid als sociale strijd'. Wat wil het geval? Het boek *Béton* van de ketterse marxist Anselm Jappe, aan wiens boek ik enkele alinea's wijdde, kent een hoofdstuk getiteld 'Lof voor William Morris'. De partiële convergentie doet mij goed.

Rivista Anarchica (1971-2020)

Ik merkte al elders op dat de oprichter van het Italiaanse anarchistische tijdschrift *Rivista Anarchica*, Paolo Finzi, dit jaar (2020) overleden is. Het tijdschrift houdt nu op te bestaan. Ik kende Paolo Finzi persoonlijk, daarom mijn afscheid uitgedrukt: adieu Paolo, adieu *Rivista A*…

LEVEN NA CORONA

Boudewijn Chorus

Sterke Verhalen (slot)

Als het goed is kunnen we heel wat lessen trekken uit de pandemie die over ons is gekomen – beter: die wij over onszelf hebben afgeroepen. Eindelijk heeft iedereen kunnen zien en merken hoe schoon de lucht die we dagelijks inademen kan zijn zonder al dat zinloze (lucht)verkeer, zonder al die massale productie van zinloze goederen, zonder… Prachtig. Maar herinneren we het ons nog? Gaat dat inzicht helpen om ons ooit permanent te bevrijden van al die vervuiling, te beginnen in eigen land? De voortekenen zijn niet gunstig. Op de dag dat deze woorden worden geformuleerd staat het bericht dat Urgenda het kabinet opnieuw voor de rechter dreigt te dagen niet eens op de voorpagina, maar verderop in de krant. De uitstoot van CO_2 loopt onvoldoende terug, ondanks corona. Geen wonder ook, het frequent ondergronds dumpen of vergassen van de tonnen mest van onze veestapel is onveranderd doorgegaan. De regering voldoet gewoon niet aan het vonnis van de Hoge Raad, inmiddels al van bijna een jaar geleden, en lijkt dat ook niet van plan te zijn. Maling aan de rechtstaat op hoog niveau. De CO_2-uitstoot moet vóór Nieuwjaar zijn teruggebracht met 25 procent ten opzichte van het ijkjaar 1990. Eerder ferm aangekondigde klimaatmaatregelen blijven uit. Beloofde wetgeving om de uitstoot van kolencentrales te beperken heeft het parlement nog altijd niet bereikt. Moties van GroenLinks en de Partij voor de Dieren om snel aanvullende maatregelen te treffen zijn verworpen. Schijnbaar met oog voor de realiteit maar in werkelijkheid met minachting voor het onderwerp luidt de reactie van de minister van Economische Zaken en Klimaat (Wiebes, VVD): mocht de reductie dit jaar onvoldoende zijn, dan wil hij 'geen verwachtingen wekken' dat hij het gat nog voor de jaarwende kan dichten (lacht guitig, kijkt onbeholpen, draait beide handen naar buiten, straalt uit dat hij het ook niet kan helpen). We weten beter. Hij *wil* helemaal niet. Bovendien weet hij allang dat het niet gaat lukken. Nederland exporteert steeds meer elektriciteit naar het buitenland. Dat is geen groene stroom, maar stroom die wordt opgewekt in onze aardgascentrales, met gas uit Groningen en uit Rusland. Intussen is nog niet één plan om hele stadswijken van het gas af te halen gerealiseerd. Om maar wat te noemen uit een hele reeks van tegenstrijdigheden in het 'beleid'.

Nederland volhardt willens en wetens in zijn 'smerige, vervuilende levensstijl' (Philip Huff in de *NRC* van 26 juli). Ieder van ons kan nog zo z'n best doen met uitbanning van plastic, met minder vlees, met vaker de trein in plaats van het vliegtuig of de auto, met *consumindering* over de hele linie, met... Maar besluiten die echt verandering kunnen betekenen zullen in deze democratie door de 'vertegenwoordigers' van het volk genomen moeten worden. Denken die zich in coronatijd bevrijd te weten van buitenparlementaire actie over de dingen die er écht toe doen? Het lijkt er wel op. En terwijl de landelijke verkiezingstijd hier alweer aanbreekt en de politieke partijen met gladde beloften strooien, vermijden ze tot nu toe allemaal aan te geven *hoe* we gaan breken met onze oude smerige gewoonten, laat staan *dat* we daar mee gaan breken.

COLLECTIEVE SCHAAMTE

Met grote vreze valt dan ook te verwachten dat we aan onze collectieve schaamte weinig tot niets zullen kunnen afdoen. Schaamte over ons energieverbruik. Schaamte over onze veestapel. Schaamte over onze ontbossing, die we godbetert ook nog 'groen' noemen. Schaamte over het grootschalig verbranden van dat en ander hout plus allerhande gewasresten als – weer zo'n versluierende term – 'biomassa', waar we als aanmoediging ongegeneerd miljoenen aan subsidie aan besteden (Louise Vet en Martijn Katan in *Trouw* van 10 oktober: 'Tien feiten tegen gebruik van biomassa'). Schaamte over de massale onttrekking van grondwater – ongeacht de manifeste verdroging – door 'onze' akkerboeren en de tuinbouw (Bram Logger en Linda van der Pol in *de Groene* van 11 maart: 'Verzuipen in de woestijn'). Schaamte over stikstof- en fosforuitstoot. Schaamte over de constante luchtvervuiling door onze binnenvaart. Schaamte over de belastingvrije kerosine waar onze luchtvloot de wereld mee bestookt. Schaamte over het blijvend gebruik van hyperriskante gifstoffen in de teelt van lelies en andere sierbloemen. Schaamte over het voortgaand tolereren van glyfosaat in de akkerbouw. Schaamte over stelselmatige vermindering van biodiversiteit. Schaamte over…

Wat zou het mooi zijn als politici met lef zouden opstaan en termen als 'minder, minder!' en 'genoeg is genoeg' zouden wijden aan hun toekomstvisie van onze economie. Dat het over en uit moet zijn met de systematische verzieking van het klimaat, de constante bedreiging van de volksgezondheid en de grootschalige verspilling van grondstoffen, voedingsstoffen, energie en menskracht. Dat het juist nu de hoogste tijd is voor een rigoureuze 'kentering op het gebied van vreugde, vrijheid en verantwoordelijkheid' (opnieuw Huff). Wie heeft zulke woorden al horen 'ontvlieden aan de omheining hunner tanden'? (Homerus). Precies. Niemand.

DIT IS HET BEGIN

Dat zouden we post-corona graag willen horen: het nieuwe begin als apotheose van het demonentijdperk van de eindeloze verkwisting en grenzeloze vervuiling. Alle auteurs in deze laatste editie van *de AS* hebben die leuze in hun jonge jaren dikwijls gescandeerd, gevolgd door 'Wij gaan door met de strijd!' Toen ging het om het doorbreken van de regenteske machtsstructuren die de bevolking in een stram keurslijf gijzelden ten faveure van ongestoorde massaproductie. Nu gaat het om een kanteling in het denken over de gevolgen van onze roofbouw voor het klimaat. Schuchtere aanzetten van zo'n nieuw begin zijn intussen wel zichtbaar. Jongeren komen in toenemende mate op tegen de ongebreidelde plundering van onze planeet. Wij ouderen moeten hen nu voluit steunen, in het openbare discours, maar ook materieel en met onderzoek, informatie en initiatieven in de organisaties waar we deel van uitmaken.

Over naar het veel kleinere kader van onze leesgewoonten. Op een tijdschrift als *de AS* zitten de jongeren van nu niet te wachten en dat is een van de redenen waarom we daarmee stoppen. Dan rijst al gauw de vraag of er alternatieven zijn voor wie zich nog wel bij tijd en wijle aan soortgelijk leesvoer als je nu in handen hebt wil laven. Mwah, dat houdt niet over.

Als het vooral om meningen en acties van anarchisten en aanpalende kringen gaat is het blad *Buiten de Orde* een optie. Jammer is echter, dat de redactie al langer – geheel tegen de trend van de tijd in – een onmiskenbare voorkeur aan de dag legt voor schier oeverloos lange artikelen waarin auteurs er maar zelden in slagen op tijd echt *to the point* te komen. Geredigeerd worden de meeste artikelen in het geheel niet en het gevolg is dat je vaak door een brei van woorden heen moet, wil je vatten wat er in wezen beweerd wordt. Toch is zeker ook een compliment aan diezelfde redactie hier op zijn plaats, want zij slaagt er vrijwel iedere keer in om met originele verhalen te komen uit en over brandhaarden van verzet in de hele wereld. Mooier nog zou het zijn als ze dat in een grotere frequentie kon doen, bijvoorbeeld zes in plaats

van de momentane krap drie keer per jaar en met minder omvangrijke edities.
Een ander medium waarmee je op de hoogte kunt blijven van vigerende discussies onder anarchisten is het blog *Libertaire orde* van de hand van onze eigen redacteur Thom Holterman. Dat is inmiddels een behoorlijk omvangrijk archief aan artikelen over kwesties die ons boeien. En de frequentie van nieuwe berichten is hoog, wekelijks vind je er nieuwe teksten. Tussen 30 augustus en 11 oktober publiceerde Thom bijvoorbeeld alleen al in de rubriek *Vrijplaats* acht artikelen over Paul Feyerabend: Anarchisme en Kennistheorie. In de rubriek *Bladeren* vind je uit dezelfde periode prikkelende bijdragen onder titels als 'Mannelijke anticonceptie en anarchisme', 'God noch Meester', 'Fastfoodketens, Agro-industriële maffia, politici…'.
Een derde sympathiek medium dat ik zelf graag als afwisseling van zware kost lees, is van christen-anarchistische huize: het enkele malen per jaar verschijnende tijdschrift *Nieuwsbrief Jeannette Noëlhuis*. Zeker, ik heb altijd moeite gehad met de innerlijke tegenstrijdigheid van anarchisme en geloof in een god. Die moeite is blijvend. Maar in de praktijk van althans deze christen-anarchisten zie je toch vooral dat zij zich geïnspireerd weten door het leven van Jezus, voor zover geconstrueerd in hun bijbel. De auteurs van het blad koppelen hun woon- en werkpraktijk opmerkelijk consequent aan hetgeen over Jezus' leven wordt verteld door de evangelisten (de veronderstelde schrijvers van de bijbel). Het Noëlhuis is een leefgemeenschap in Amsterdam-Zuidoost. De bewoners schrijven, dat zij hun levensstijl baseren 'op eenvoud, gastvrijheid, gebed en directe actie voor een betere samenleving'. Hun commune is ontstaan uit de Catholic Worker-beweging in de VS die – zo stellen zij zelf – 'pacifistisch en anarchistisch' is ingesteld. Deze groep ontvangt doorlopend verdrukte zielen uit de samenleving en biedt hun uitgebreid hulp. Vaak nemen zij illegalen in hun midden op en van de ontwikkelingen in dat werk doen ze gedetailleerd verslag. Ook nemen ze deel aan een groep die migranten bezoekt in het vreemdelingendetentiecentrum Schiphol en zijn ze actief bij acties tegen bewapening. Soms vliegen auteurs in de Nieuwsbrief uit de bocht. Zo heeft auteur Herman een paar afleveringen gepubliceerd van de door hem bedachte cursus 'Christen-anarchisme voor beginners'. De stappen die hij daarvoor aanbeveelt worden behoorlijk naïef beschreven. Al in de inleiding gaat het mis, want daar schrijft hij: 'Christen-anarchisten heb je natuurlijk in alle vormen en maten en er is dan ook een verscheidenheid aan meningen en gedachten.' Mooi. Maar dan onthult hij de reden van zijn cursus: 'Om hier zo snel mogelijk verandering in aan te brengen en een heldere dogmatische lijn te bevorderen'. Oei, een anarchist die een dogmatische lijn voorstaat? Dat kan echt niet, Herman. En is er iets mooiers dan een verscheidenheid van meningen en gedachten? Dat is toch precies waar jullie werk voor vluchtelingen op drijft?

DE VRIJDENKER

Gelukkig is er aan de andere kant van het spectrum van goede werken het atheïstische tijdschrift *de Vrijdenker.* Dat blad van de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte verschijnt tienmaal per jaar. Er zijn jaren geweest waarin minder prettige discussies woedden in het blad en ook tegenwoordig wil ik me nog wel eens ergeren aan de zoveelste reactie op een stuk dat ik me allang niet meer herinner. Of, erger, aan het hoogst bedenkelijke proza van de verstokte stalinist Rik Min die bij zijn introductie in het blad, een jaar of wat geleden, weliswaar *unverfrohren* kritiek kreeg van redacteur Anton van Hooff (wiens bijdragen ik altijd graag lees), maar niettemin nu in het blad gewoon zijn gang lijkt te kunnen gaan. Een doctrinaire stalinist die bewust nog altijd zijn orthodox-communistische veren niet heeft afgeschud en desondanks de kolommen van *de Vrijdenker* mag vullen. Opperste tolerantie van de vrijdenkers? Het moet toch niet veel gekker worden. Overigens bestaat de redactie de laatste tijd niet meer alleen uit 60-plussers, sinds enige tijd maken er ook een dertiger en een veertiger deel van uit. Die brengen verfrissende geluiden, zonder de ouderwetse degelijkheid van valabele argumentatie uit het oog te verliezen.

Tot slot van de laatste aflevering van deze 'blader'-rubriek wil ik nog wijzen op het sinds maart 2017 verschijnende tweewekelijkse blad *Argus.* Dit is een heerlijk luchtig blad dat voor 50 euro per jaar te bekomen is en vooral aan jeugdsentiment doet. Het wordt dan ook volgeschreven door journalisten in ruste en aangezien ik ook tot die denominatie behoor, kan ik meestal van meerdere verhalen uit een editie genieten. Het gaat overigens lang niet altijd over de jaren zestig of zeventig. Scribenten van toen kunnen het evenmin als ikzelf natuurlijk niet laten af en toe ook hun licht te laten schijnen over de strapatsen van politici of culturele hoogstandjes van nu. Dat die eerstgenoemde schrijfsels dikwijls kennelijk hoofdschuddend tot stand komen laat zich raden. Maar de humor staat daarbij toch meestal voorop. En wat de andere categorie betreft: alleraardigst was dat ex-Vrij Nederland-auteur Rudie Kagie onlangs maar liefst twee volle bladzijden in *Argus* besteedde aan Meindert Talma en diens prachtige voorstelling over het leven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een aanrader dus, dat *Argus,* waar je vast wel een tijd mee vooruit kunt nu *de AS* niet langer in de brievenbus zal belanden.

Jaargang 4, nummer 87 • 29 september 2020 • Verschijnt tweewekelijks • Losse nummers € 3,–

ARGUS

Sushi: een kwart aardappel met een plakje gerookte zalm. 24

Meindert Talma
Domela, Jannes en Jaap Krol bezongen. 10

Nazi-kinder-kost
Hitler wist hoe je dat aanpakt. 20

Presidenten contra de pers
Vernederen, aanvallen, manipuleren. 16

Verzamellust
Vakanties voor etiketjes. 17

Architectuur instituut
Een beschamende

La Oster
Geestig, trefzeker, en mannen op hun plaats. 13

Tom Schilperoort
De ideale passant. 18

DE PLOEG

Onlangs verscheen een boek over de Groningse kunstenaarskring De Ploeg, waarvan Jan Wiegers en Hendrik Werkman wel de bekendste leden zijn, ontstond in de jaren twintig van de vorige eeuw. Hun expressionistische werk werd beïnvloed door de internationale avant-garde van die jaren en het werd daar een zelfstandig onderdeel van met een invloed ver over onze landgrenzen. Het is gekenmerkt door een optimisme over een toekomst van individuele vrijheid en emancipatie, van nieuwe wegen in schilder- en drukkunst. In veertien hoofdstukken komen de schilders van De Ploeg met hun indrukwekkende kleurige landschappen, hun tekeningen en naaktstudies, en hun contacten met het buitenland aan de orde.

Interessant is de link met het anarchisme. In maart 1924 sprak Anton Constandse op een bijeenkomst van kunstkring De Ploeg over 'Revolutie in de kunst'. Vooral Jan Wiegers hield contact met Constandse. Hij schilderde een portret van Anton in scherpe lijnen en expressionistisch kleurenpalet (nu in het Groninger Museum). Wiegers maakte ook een lino voor de omslag van *ALARM, anarchistisch maandblad*, een tijdschrift waarvan Anton Constandse redacteur was. (JvdL)

De Ploeg extra muros; red. Peter Jordens; geb. 176 pag.; geïll.; Wbooks, Zwolle 2020 € 24,95

MIJN OPA ROOKTE OOK EEN PIJP

Waar is Hans Brusse gebleven? Wat is er geworden van de flamboyante uitgeverszoon die als spion werkte voor de geheime dienst van de Sovjet-Unie? Het zijn vragen die Igor Cornelissen al decennia lang bezighouden.

In zijn boek *De GPOe op de Overtoom* (1989), wist Cornelissen nauwgezet het vooroorlogse spionagenetwerk van de Sovjet-Unie in Nederland in kaart te brengen. Maar vooral probeerde hij duidelijkheid te krijgen in de zaak van de moord op de afvallige Sovjetspion Ignace Reiss. In het schemergebied van dit spionagenetwerk dook de naam Hans Brusse (1913-?) voor het eerst op. In 1941 zou Brusse opdracht hebben gekregen de naar de VS overgelopen Sovjetspion Walter Krivitsky te vermoorden. Krivitsky werd dood aangetroffen in een hotelkamer in Washington. Het leek op zelfmoord. Of werd hij toch vermoord? Dat Brusse op dat moment in Washington was, is zeker. Sindsdien ontbreekt van hem ieder spoor.

Brusse figureert ook in het onlangs verschenen *Mijn opa rookte ook een pijp*, het nieuwste deel memoires van Igor Cornelissen. Graag had hij het mysterie van Brusse's verdwijning willen oplossen, zo schrijft hij. Maar personen die hij ooit over de zaak sprak, konden of wilden niets loslaten. Anderen die hij had willen interviewen waren inmiddels overleden. Archieven waarin mogelijk een aanwijzing te vinden is, zoals dat van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (de huidige AIVD), of bepaalde archieven in Moskou, blijven potdicht.

Zoiets knaagt aan Igor Cornelissen. Maar, typerend voor hem is: een onderzoek naar een zaak of persoon is nooit afgesloten. Er kunnen altijd nieuwe feiten boven water komen. Onbekende brieven kunnen opduiken, een archief blijkt ineens wel toegankelijk, dagboeknotities worden openbaar of juist die ene ontbrekende foto wordt teruggevonden.

Interbellum

Eigenlijk is Igor Cornelissen sinds hij in 1996 vertrok bij *Vrij Nederland* altijd dat blijven doen wat hij altijd gedaan heeft. Hij schrijft: 'Ik bleef in mijn oude en enige beroep hangen dat ik met plezier en aanhoudende nieuwsgierigheid beoefende: de journalistiek en het schrijven van boeken. Op pad gaan, dingen uitzoeken die je interesseren en ze dan opschrijven. Wel altijd in de hoop dat er lezers zijn die ook geboeid raken.'

Bij *Vrij Nederland* was Oost-Europa onder meer zijn specialiteit. Maar hij had en heeft vaak meer oog voor personen en feiten die verscholen zijn in de marges van de geschiedenis, bij voorkeur in het interbellum. Graag verdiept hij zich in onbekende politieke randfiguren of vergeten linkse politici uit die periode, en hij mag graag, zoals hij zelf ooit stelde 'knabbelen aan de laatste restanten van de Tweede Wereldoorlog'.

Daarvan getuigen niet alleen zijn eerdere delen memoires – het eerste deel *Van Zwolle tot Brest-Litowsk* verscheen in 1983 – maar ook zijn biografieën van CPN-leider Paul de Groot, de Poolse oplichter Siegfried Wreszynski of van communist Joop Zwart, 'de geheimzinnigste man van Nederland', die uiteindelijk 'perschef' werd van de weduwe Rost van Tonningen.

Voetnoten

In zijn delen memoires laveert hij heen en weer tussen eigen belevenissen, anekdotes en herinneringen. Vergeten jazzmusici, archiefonderzoek, reizen naar het Oostblok, een bezoek aan Praag of Boedapest, uitgevers, Joods Zwolle, het kan allemaal aan de orde komen. Hij rolt associatief van het ene verhaal in het andere en springt daarbij heen en weer in de tijd. Op die manier ontstaat een informatieve opeenvolging van curieuze voetnoten bij gebeurtenissen en personen die buiten het bestek van de geschiedenisboekjes vallen. Zo keert ook Joop Zwart terug in dit boek. Want Cornelissen blijft zitten met de vraag of Joop Zwart gedurende zijn tijd bij de Internationale Brigades, tijdens de Spaanse Burgeroorlog, nu wel of niet George Orwell daar heeft ontmoet.

Gemopper

Terug naar Zwolle (2000) was de titel van het derde deel van zijn memoires. Hij woont sinds 1976 weer in Zwolle, in hetzelfde huis als waar hij werd geboren. In dit nieuwste boek kijkt hij terug op zijn eigen werk als auteur, haalt hij herinneringen op aan zijn jeugd, zijn Joodse voorouders, jazz, vrienden, café's en antiquariaten. Soms gaat dat samen met gemopper op hedendaagse verschijnselen: ontlezing bij de jeugd, harde popmuziek in cafés, boekwinkels met koffiehoekjes of stadsbestuurders die Zwolle zo nodig 'op de kaart' willen zetten. Dat wil overigens niet zeggen dat hij beweert dat vroeger alles beter was, maar ánders was het zeer zeker. Hij blikt nu eenmaal graag terug op het verleden. Niet met verbittering, niet in de vorm van platte nostalgie of met heimwee naar betere tijden, maar wel met enige weemoed.

Auschwitz

Over zijn Joodse wortels en de nagenoeg verdwenen Joodse gemeenschap in Zwolle schreef hij al eerder. Met andere herinneringen en familieverhalen worden deze nu aangevuld. Zoals het verhaal over zijn grootvader Izak Os, die nog voor de SDAP in de gemeenteraad had gezeten. In 1943 werd hij, chronisch ziek, samen met zijn vrouw weggevoerd naar Sobibor. Toen hij op een brancard vanuit huis de straat werd opgedragen, riep hij nog 'Leve de vrijheid'. Cornelissen is erbij wanneer voor het echtpaar Os-Spits in Zwolle twee *Stolpersteine* worden aangebracht.

Ontroerend is het gedeelte over Claartje, een nicht van zijn moeder. De jonge vrouw keerde na het einde van de oorlog volledig verzwakt terug in Zwolle. Over haar verblijf in Auschwitz werd niet veel gesproken. Ze is één van de acht overlevenden van de 1200 mensen die met het voorlaatste transport uit Westerbork vertrokken. Later werd pas bekend dat Claartje vanuit Auschwitz tegen het einde van de oorlog was overgebracht naar een provincieplaats in het noorden van Tsjecho-Slowakije. Daar werd ze als dwangarbeidster in een munitiefabriek tewerkgesteld. Wanneer Cornelissen in die omgeving op vakantie is en ernaar informeert, blijken de loodsen waar Claartje werkte er nog te staan: mistroostige overblijfselen van een gruwelijk verleden.

Spionage

Boeiend zijn de gedeeltes waarin Cornelissen beschrijft hoe sommige van zijn eerdere boe-

ken tot stand kwamen en hij uitlegt waarom enkele boeken er niet kwamen. Voor *Tussen Lenin en Lucebert* (2018), zijn boek over Mathilde Visser, de gefortuneerde communiste en kunstcritica die tijdens haar leven grote bedragen van haar vermogen doneerde aan de CPN, kon hij over voldoende materiaal beschikken. Onder meer dankzij brieven uit het familiearchief en interviews met personen die haar hebben gekend.

Graag had hij zich verder verdiept in het leven van de mysterieuze zenuwarts Hans Grelinger (1908-1985), die voor de oorlog deel uitmaakte van het door de Sovjet-Unie opgebouwde spionagenetwerk in Nederland. Cornelissen kwam de naam voor het eerst tegen tijdens zijn onderzoek voor zijn boek *De GPOe op de Overtoom*. Een netwerk waar ook Henri Pieck (broer van Anton Pieck) en de beeldhouwer Hildo Krop deel van uitmaakten. Grelinger was antroposoof, psychiater, getrouwd en homoseksueel. Veel zoekwerk leverde wel gegevens over Grelinger op, maar te weinig voor een coherent verhaal. Jammer, want de pagina's over Grelinger doen verlangen naar meer.

Knipselarchief

Aan de basis van veel onderzoeken van Cornelissen ligt zijn inmiddels tot meer dan tweeduizend mappen uitgedijde archief. Met een fervente gedrevenheid houdt hij al enkele decennia een knipselarchief bij, aangevuld met brieven, foto's, tijdschriften, boeken en brochures. Met dit archief logenstraft hij diegenen die beweren dat 'alles wel op internet te vinden is'. Menig historicus en auteur wist inmiddels de weg naar Cornelissen te vinden. Graag stelt hij zijn archief aan hen ter inzage beschikbaar. Hij kan het echter niet nalaten in dit verband meerdere malen een tik uit te delen aan Max Pam, die ooit beweerde dat 'het archief van Cornelissen niets interessants bevat'.

Nadat hij bij *Vrij Nederland* was vertrokken, schreef hij nog enkele jaren een wekelijkse rubriek in *Het Parool*, totdat die door toenmalig hoofdredacteur Matthijs van Nieuwkerk werd geschrapt. Nu *de AS* ophoudt te bestaan, komt er ook een einde aan zijn rubriek Bijvangst. Onlangs schreef hij ons: 'Ik denk niet dat ik op mijn vijfentachtigste nog op zoek ga naar iets nieuws. Ik heb met veel plezier voor *de AS* geschreven. Het blad zag er altijd keurig verzorgd uit. Met andere woorden: het werd met liefde gemaakt.'

Cornelissen zegt dat *Mijn opa rookte ook een pijp* zijn laatste deel memoires is. Hopelijk is dit niet zijn laatste boek. Want dan zouden we van de bijzondere resultaten van zijn belangstelling en onderzoeken verstoken blijven. (MS)

Igor Cornelissen, Mijn opa rookte ook een pijp; Just Publishers 2020, isbn 9789089755292, € *24,50*

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

48ste jaargang, nummer 208, winter 2020.
De AS is een uitgave van Stichting de AS en verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar.
ISSN: 0920-3257.
Jaarabonnement: 21,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro. Nieuwe abonnementen gaan in met de eerstvolgende editie, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Abonnementen worden jaarlijks automatisch verlengd, behalve als vóór 1 december schriftelijk (bijv. per e-mail) is opgezegd.
Betalingen: (IBAN:) NL02 TRIO 0198 0821 50; (BIC:) TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS.
Bestellen los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: JUIST! Druk & Print, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Martin Smit (eindred.), Rymke Wiersma (eindred.), Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Nico van Apeldoorn, Igor Cornelissen, Roel van Duijn, Roger Jacobs, Johny Lenaerts, Bas van der Plas, Weia Reinboud.
Omslagfoto: Jan Lankveld
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com

Bijlage: Bibliografie 2015-2020

Abonnees op *de AS* ontvangen bij deze laatste editie gratis de door Martin Smit samengestelde Bibliografie 2015-2020, een overzicht van de in die jaargangen gepubliceerde artikelen en andere bijdragen. Niet-abonnees kunnen deze bibliografie bestellen door € 6,- (buiten NL € 7,50) over te maken op NL02 TRIO 0198082150. Vermeld beslist je adres, want de bank doet dat niet meer. Je vindt onze gegevens ook op de website van *de AS* (tijdschrift-de-as.nl/losnummer). Van de beide eerder uitgebrachte bibliografieën is alleen de tweede (1999-2014) nog verkrijgbaar.

Los nummer van de AS nabestellen?

Diverse van de eerder uitgebrachte edities van *de AS* zijn nog na te bestellen via de website (tijdschrift-de-as.nl/losnummer), maar niet meer voor lang, want in de loop van het komende jaar zal de website waarschijnlijk worden opgeheven (de websites van Anarchief zullen waarschijnlijk wel worden voortgezet: anarchief.nl en anarchief.be). Als abonnee krijgt u 30 procent korting bij nabestelling, maar dit staat niet vermeld op de website. Vergeet niet om bij betaling uw adres te vermelden, want de bank doet dat niet meer. Zo kunnen we ook checken of u recht heeft op de abonneekorting.

Antiquariaat de AS

Via het webadres antiquariaatdeas/boekwinkeltjes.nl verkoopt *de AS* tweedehands brochures en boeken. De opbrengst hiervan ging tot nu toe naar de exploitatie van het tijdschrift en was tevens bestemd voor het digitaliseren en online beschikbaar stellen van Nederlandstalige uitgaven over anarchisme via Anarchief. Naar verwachting zal het antiquariaat voorlopig worden voortgezet. De redactie van *de AS* zal hierover nog een besluit nemen.